

Lafa 1:2002

Ringar på vattnet

Om sex- och samlevnadsarbetet
i Aspudden

Landstinget förebygger aids (Lafa) är Stockholms läns landstings hälsoprogram och kunskapscenter för sex- och samlevnadsfrågor. Vi satsar på utbildning, information, stöd och service för dem som möter våra målgrupper, som är ungdomar, invandrare och flyktingar, män som har sex med män och vissa patientgrupper inom primärvården.

Detta är nr 1:2002 i Lafas skriftserie, där vi publicerar rapporter, metoder och studier som initierats av Lafa. Skriftserien är uppdelad i en allmän och en vetenskaplig del, med gemensam löpande numrering. Den vetenskapliga delen publiceras under benämningen Lafa Fou och den allmänna som Lafa. Utgivningen av de vetenskapliga skrifterna sköts av Lafa Fou som vill stimulera dialogen mellan tillämpat och vetenskapligt arbete och uppmuntra till gränsöverskridande utbyte av insikter och vetande.

Lafa Fou började verka 1997. Då hade Lafa under tio år ansvarat för den samhällsmedicinska divisionens förebyggande och hälsofrämjande arbete inom området sexualitet och hälsa i Stockholms län. Det hade vuxit fram ett behov av att systematisera och dokumentera Lafas samlade kunskaper och erfarenheter.

Lafa Fou ska

- medverka till att Lafas verksamhet dokumenteras med vetenskapliga metoder
- inspirera till forsknings- och utvecklingsarbete
- fånga upp idéer om forskningsfrågor rörande sexualitet och samlevnad och möta dessa behov
- erbjuda vetenskaplig handledning
- medverka till utvecklingsarbete i abort- och STD-epidemiologi
- föra statistik över aborter, steriliseringar, förlossningar och förväntade förlossningar i Stockholms län.

Lafa Fou:s verksamhet omfattar i första hand anställda inom Lafa, men i mån av resurser också övriga grupper och personer i Stockholms län.

ISBN 91-972753-8-7

TEXT: AGNETA NILSSON

GRAFISK FORM: ESTER STHLM AB

Lafa

Ringar på vattnet

Om sex- och samlevnadsarbetet i Aspudden

Agneta Nilsson

Innehållsförteckning

Förord	5
Sammanfattning	6
1. Inledning	9
Material	9
Avgränsningar	10
Rapportens ansats	10
2. Teoretiska ansatser och frågeställningar	10
Hur fungerar i praktiken de ledstjärnor för lokalt arbete som anges i <i>Sex i praktiken</i> ?	10
Hur har balansen varit i projektet mellan preventivmedelsrådgivning, utbildning av personal och insatser riktade till allmänheten?	11
Hur ser resursmobiliseringen ut i projektet?	11
Vad innebär samarbete och samverkan mellan olika professionella i ett område?	12
Hur kan personalen aktiverats? Hur bör Lafa som regionalt organ förhålla sig i utvecklingsprocessen?	13
Hur har skolans undervisning i sexualitet och samlevnad förändrats med tanke på innehåll, arbetssätt, lärares engagemang etc?	13
3. Mål	15
Huvudmål	15
Delmål	15
Genomförda insatser av olika aktörer 1996 – våren 2000	18
4. Samverkan	19
Sex- och samlevnadsgruppen – politiskt mandat	19
Spindelgruppen – en väg till samverkan	21
<i>Att hitta en samsyn</i>	21
Samverkan på olika nivåer	22
<i>Hälsoplanerare och beställarkontor</i>	22

<i>Sjukvårdsområdet och stadsdelsförvaltningen</i>	22
<i>Lafa, (Landstinget förebygger aids) Stockholms läns landsting</i>	23
<i>Primärvården</i>	24
<i>Ungdomsmottagningen</i>	24
<i>Förbättra skolklimatet, en utvidgad samverkan med skolan</i>	26
<i>Skolan</i>	27
<i>Några röster från ungdomar om Kärleksveckan</i>	28
<i>Några röster från lärare om Kärleksveckan</i>	28
<i>Samverkan mellan könen</i>	30
<i>Fadderverksamhet</i>	30
<i>Fritidsgårdarna</i>	31
<i>Vidareutbildning</i>	32
<i>Grupp och samtalsmetodik</i>	33
5. Analys av processen	34
Sammanfattning av effekter i processen	34
<i>Inom ungdomsmottagningen</i>	34
<i>Inom skolan</i>	34
<i>Samverkan</i>	34
<i>Preventivmedelsrådgivningen</i>	35
<i>Aborttal</i>	35
<i>Övrigt</i>	35
Lokalt utvecklingsarbete	35
Hur fungerar i praktiken de ledstjärnor för lokalt arbete som anges i <i>Sex i praktiken</i>?	36
<i>Delaktighet</i>	36
<i>Tid</i>	36
<i>Långsiktighet</i>	36
<i>Samverkan</i>	36
<i>Stöd och kompetensutveckling</i>	37

Hur har balansen varit i projektet mellan preventivmedelsrådgivning, utbildning av personal och insatser riktade till allmänheten?	37
Hur ser resursmobiliseringen ut i projektet?	38
Vad innebär samarbete och samverkan mellan olika professionella i ett område?	39
Hur kan personalen aktiveras? Hur bör Lafa som regionalt organ förhålla sig i utvecklingsprocessen?	40
Hur har skolans undervisning i sexualitet och samlevnad förändrats med tanke på innehåll, arbetssätt, lärares engagemang etc?	41
<i>Perspektiven</i>	41
<i>Rektors styrning</i>	42
6. Slutkommentarer	44
Är huvudmålet realistiskt?	44
Balansen mellan förebygga och främja	44
Reflektion nödvändig	45
Ett bredare folkhälsoperspektiv	45
Stadsdelsförvaltningen och sjukvårdsområdet	46
Lafas lokala arbete	46
Slutligen	47
7. Referenslista	48
8. Bilagor	52
Frågor till deltagarna vid utvärderingsdagen	52
Program för Kärleksveckan	53

Förord

Landstinget förebygger aids (Lafa) är Stockholms läns landstings hälsoprogram och kunskapscentrum för sex- och samlevnadsfrågor. Lafa erbjuder utbildning, information, handledning, stöd och service till organisationer och personer som vill arbeta med sexualitet och samlevnad. En viktig del i vårt arbete är att stimulera och stödja samarbete mellan olika yrkesgrupper och organisationer inom ett geografiskt område, tex en stadsdel eller kommundel.

Lafa har genom ett samverkansprojekt i Aspudden velat hitta metoder och samverkansformer för lokalt hälsofrämjande utvecklingsarbete utifrån ett sex- och samlevnadsperspektiv. Ett syfte med Lafas engagemang har varit att testa de tankar om lokalt arbete som vi har utvecklat i skriften *Sex i praktiken*. Detta är vår första rapport om hur ett sådant utvecklingsarbete kan växa fram.

Det har varit spännande och lärorikt att få var med i en process som handlar om samarbete och samverkan. Att arbeta hälsofrämjande är ett långsiktigt, ständigt pågående arbete som aldrig kan eller får ta slut. Det är många av oss som vill förändra och kanske förbättra vårt arbete och vi har olika idéer om hur detta ska gå till. Det är först när man börjar samverka som man ser om idéerna bär. Under processens gång har vi lärt oss mycket av varandras kompetenser och förhoppningsvis kan våra erfarenheter ge inspiration till andra som vill starta liknande samverkansprojekt. Att arbeta i ett samverkansprojekt innebär dock alltid en oro för vad som ska hända efter projekttiden. En viktig del i ett projektarbete är att verka för att integrera projektarbetet i den ordinarie verksamheten. Det är i den processen vi befinner oss nu.

Stockholm i oktober 2001

Thérèse Juwall

Sammanfattning

Lafa (Landstinget förebygger aids) har genom ett samverkansprojekt i Aspudden kring frågor om sexualitet och samlevnad velat hitta metoder och samverkansformer för lokalt utvecklingsarbete. Syftet med Lafas engagemang har varit att testa de tankar om lokalt arbete som har utvecklats i skriften *Sex i praktiken*, där ett antal »ledstjärnor« för lokalt arbete har tecknats ned.

Initiativet till arbetet i Aspudden togs av folkhälsogruppen i sydvästra sjukvårdsområdet som inom Hägerstens församling bildade den s k Abortförebyggande gruppen. Denna samverkansgrupp fick senare namnet Sex- och samlevnadsgruppen. Huvudmålet har varit att få ned antalet oönskade graviditeter inom Hägerstens församling. Projektarbetet har lokaliserats till Aspudden av resursskäl. I delmålen har det lokala arbetet fokuserat på att stärka flickors självkänsla och skapa trygghet i elevernas relationer till varandra i skolan. I den nya planen för år 2000 uttrycks att även pojkars självkänsla ska stärkas. Bland delmålen finns också målet att skapa en lättillgänglig preventivmedelsrådgivning för unga kvinnor mellan 24 och 30 år.

Samverkan mellan framför allt skola och ungdomsmottagning har varit den genomgående röda tråden för att utveckla undervisningen i sexualitet och samlevnad och skapa trivsel för eleverna inom skolan.

I rapporten beskrivs processen i arbetet och de förändringar som den lett fram till. En viktig förändring är den ökade samverkan som finns idag mellan olika verksamheter, en samverkan som i stort sett inte fanns när projektet startade.

Ungdomsmottagningen i Midsommarkransen har varit ett viktigt nav i förändringsarbetet. Bland annat tog man där initiativet till bildandet av en samverkansgrupp – »Spindelgruppen« – som med en utomstående konsult arbetade med lärare, skolsköterska, skolkurator och personal från ungdomsmottagningen. Besöken på ungdomsmottagningen har under de här åren fördubblats. Barnmorskorna och kuratorerna på ungdomsmottagningen har utvecklat sex- och samlevnadsarbetet för de ungdomar som besöker mottagningen i grupp. De båda kuratorerna vid ungdomsmottagningen har också arbetat med elever i skolan. De har erbjudit lärare utbildning i grupp- och samtalsmetodik. En »kilmottagning« har även etablerats.

Skolpersonalens engagemang för sex- och samlevnadsundervisningen i den s k Kärleksveckan i åttan har ökat. Från början var tre lärare engagerade, nu deltar ca femton. Lärarna tar numera själva hand om sex- och samlevnadsar-

betet i sina klasser och fungerar som samtalsledare. Det senaste året har dessutom fler manliga lärare engagerat sig i sex- och samlevnadsundervisningen. Elevernas delaktighet har ökat och arbetssättet har fokuserat mer på behovet av att få reflektera kring sexualitet och relationer än att bli informerad. Elevernas delaktighet och ansvar för sex- och samlevnadsundervisningen kommer särskilt ytterligare förstärkas då Sex- och samlevnadsgruppen vill pröva ett mera utvecklat tänkande kring empowerment i det hälsofrämjande arbetet.¹

De funderingar som intervjuerna med olika berörda väcker är hur skolans arbete med sexualitet och samlevnad ytterligare skall kunna förstärkas. Det finns för närvarande ingen diskussion inom kollegiet hur man skall arbeta med frågor som rör sexualitet och samlevnad på ett mer tematiskt sätt, för att det skall bli det ämnesövergripande kunskapsområde som läroplanen anger.

Att skapa en lättillgänglig preventivmedelsrådgivning verkar vara en svårighet i flera sk abortförebyggande projekt, det visar andra utvärderingar. Den kvällsmottagning som under en period av fyra månader fanns på mödravårdscentralen kunde inte fortsätta av ekonomiska skäl, trots att den var mycket uppskattad enligt den enkät som besvarades av besökarna.

Aborttalet inom Hägerstens församling i åldersgruppen 15–19 år har under den tid projektet pågått både ökat och minskat. Men det är först år 2000 som aborttalet per 1000 kvinnor i åldersgruppen 15–19 år ligger under länsnivån 21.2 i jämförelse med länet 25.4. Projektet har emellertid inte omfattat hela Hägerstens församling, utan enbart Aspudden, vilket gör det svårt att dra några slutsatser kring projektets effekter på aborttalet. Många faktorer påverkar dock ett aborttal och i det här fallet har inte resurserna medgivit att nå ut brett inom hela församlingen. Arbetet är emellertid långsiktigt och kommer förhoppningsvis att fortsätta och därmed så småningom nå hela församlingsområdet. I rapportens slutkommentarer ställs frågan om sänkt aborttal är ett väl uttryckt huvudmål. Att barn skall födas önskade är ett mål som bättre uttrycker ett djupare barnperspektiv och egentligen är överordnat målet »sänkta aborttal«.

Ett viktigt syfte med Lafas engagemang i Aspudden har varit att testa idéerna i skriften *Sex i praktiken* (Neves Ekman, Juvall, Mobrandt, 1998). Sammanfattningsvis kan sägas att dessa idéers giltighet har bekräftats i projektet. Det är betydelsen av delaktighet på bred front i olika verksamheter, där initiativen tas »nerifrån« men med stöd »uppifrån«. Samverkan är avgörande inom ett lokalt förändringsarbete. En annan viktig förutsättning är att tid ges för reflektion mellan och inom olika verksamheter. Det behövs också stöd från

1. EMPOWERMENT—att ta ansvar för och makt över sitt eget liv; empowerment innehåller tre centrala komponenter—makt, kontroll och självtillit.

beslutsfattare och chefer. I detta projekt har man haft ett politiskt mandat från början. Kompetensutveckling är en annan betydelsefull faktor för att ge stöd till utveckling och reflektion kring området sexualitet och samlevnad. Slutligen – att samverka är en process som måste få ta tid, vilket flera av de intervjuade samfällt har konstaterat. Det krävs en långsiktighet – men också en uthållighet. Lafa har enligt de intervjuade varit en brobyggare mellan olika verksamheter. När stödet från chefer i en del fall har uteblivit har uppmuntran och bekräftelse kommit från Lafa. Rollen för Lafas företrädare har varit att aktivt lyssna på vad de lokala krafterna vill och sedan ge stöd, antingen genom handledning eller att ge möjlighet till utbildning. När Lafa så småningom minimerar sin insats är förhoppningen självklart att sjukvårdsområdet och stadsdelsförvaltningen påtar sig denna roll.

1. Inledning

Dåvarande folkhälsogruppen inom sydvästra sjukvårdsområdet bildade år 1996 tre arbetsgrupper med anledning av att antalet hjärtinfarkter, självmord, alkoholrelaterade sjukdomar samt antalet aborter var högt inom Hägerstens församling. Det var så Abortförebyggande gruppen, numera kallad Sex- och samlevnadsgruppen, kom till. Den här rapporten beskriver det utvecklingsarbete i sexualitet och samlevnad som följde på detta politiska beslut –dvs en satsning i en avgränsad del av Hägerstens församling, Aspudden, som är en förort söder om Stockholm.

Lafas utgångspunkt och engagemang i detta samverkansprojekt har varit att hitta metoder för lokalt arbete. Thérèse Juvall, projektansvarig på Lafa, har sett det som en fortsättning på den strategi kring lokalt arbete som utvecklats under 1990-talet inom Lafa. Det avgörande för Lafas engagemang var att initiativet togs lokalt i området och att Lafa därmed kunde svara upp mot ett därifrån formulerat behov. Så här säger Thérèse Juvall:» *Vi ville i ett lokalt område, en del av en kommun eller stadsdel se hur man med utgångspunkt från sex- och samlevnadsarbetet kunde arbeta hälsofrämjande i ett geografiskt avgränsat område. Insatserna har kommit att handla om att stärka självkänslan hos ungdomar men också om att få ett bättre skolklimat och att få lärare att vilja arbeta med frågor som rör sexualitet och samlevnad på skolan samt att utveckla preventivmedelsrådgivningen.*»

Material

Jag har intervjuat 20 personer. Dessa har varit olika professionellt aktiva inom projektet såsom lärare, kurator, skolsköterska, personal på ungdomsmottagning, skolledare, fritidsledare, ordförande i Sex- och samlevnadsgruppen, projektledare vid Lafa, utbildningsledare för samverkansgrupp m fl. 14 ungdomar har också gett synpunkter på verksamheten inom skolan, dels fadderverksamheten, dels undervisningen om sexualitet och samlevnad, den s k Kärleksveckan. I juni 1999 genomfördes en utvärderingsdag med elva deltagare. Syftet var att tillsammans diskutera igenom mål, innehåll, arbetssätt, resultat, personlig förändring etc (Se bilaga 1). Som källmaterial för denna rapport har använts protokoll, anteckningar från möten, tidningsurklipp samt de bandade intervjuerna och den bandade utvärderingsdagen.

Avgränsningar

Ett mer omfattande förslag till utvärdering av projektet gjordes från början men fick av resursskäl minskas ned. Det finns emellertid i nuvarande intervjuunderlag mycket stoff som pekar mot samma resultat. I de tjugo intervjuerna finns en samstämmighet i beskrivningen av processen.

Rapportens ansats

Rapporten har två ansatser, dels att ge en förståelse för processen i förändringsarbetet i projektet och dels att ge en bild av i vilken mån huvudmål och delmål har uppfyllts. Genom att jag kom in i projektet först under våren 1999 har jag fått bilder av processen i efterhand som i en backspegel. Flera av de intervjuade gör liknande uttalanden och det stärker intrycket av att det beskrivna är en verklig beskrivning.

Det finns inget slutdatum för detta utvecklingsarbete. Därför är det i gängse mening inte något vanligt projekt med en början och ett slut. Rapporten blir därför en beskrivning av den process som hittills varit, där vissa verksamheter som till exempel fritidsgårdarnas delaktighet befinner sig i sitt inledningsskede.

2. Teoretiska ansatser och frågeställningar

Det finns en rad teorier kring lokalt arbete. Dessa teorier kan dessutom röra flera områden inom ett lokalt projekt, allt från hur man engagerar en hel kommun eller ett större regionalt område till hur man kommunicerar känsliga teman. I det här avsnittet kommenteras några av dessa teorier, som senare används i slutanalysen. I anslutning till teorierna ställs ett antal frågor som rapporten besvarar i avsnittet »Analys av resultat«.

Hur fungerar i praktiken de ledstjärnor för lokalt arbete som anges i *Sex i praktiken*?

1998 publicerade Lafa skriften »*Sex i praktiken*«, där ett antal ledstjärnor för lokalt arbete utvecklas. Man visar på betydelsen av delaktighet på bred front i olika verksamheter, där initiativen tas av boende eller professionella i området och med stöd av myndigheter. Samverkan är a och o inom ett lokalt förändringsarbete. En annan viktig förutsättning är att tid ges för reflektion mellan och inom olika verksamheter. Det krävs i lokalt arbete både en långsiktig-

het och en uthållighet. Det behövs också stöd från beslutsfattare och chefer. Kompetensutveckling är en annan betydelsefull faktor för att ge stöd till utveckling och reflektion kring området sexualitet och samlevnad. ²

Hur har balansen varit i projektet mellan preventivmedelsrådgivning, utbildning av personal och insatser riktade till allmänheten?

I tidigare genomförda regionala/lokala projekt i abortförebyggande syfte under 1970- och 80-talen har en av slutsatserna varit att det är en kombination av olika insatser som ger resultat på sikt (Nilsson, 1981; Gunnarskog & Holmgren, 1988; Jämtlands Läns Landsting, 1985; Socialstyrelsen, 1990; Stockholms Läns Landsting, 1993).

De tre hörnpelarna i abortförebyggande arbete har varit:

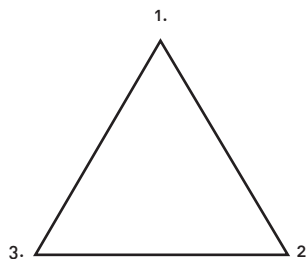
- *utbyggd preventivmedelsrådgivning*
- *utbildning av personal i sexualitet och samlevnad*
- *upplysning till barn och ungdomar samt vuxna*

För att öka preventivmedelsrådgivningen måste det finnas en rådgivningsorganisation som primärvård, ungdomsmottagning och skolhälsovård tillgänglig. Utbildning av personal är central, då det är viktigt att fler blir aktiva och kan föra samtal och diskussioner kring sexualitet och samlevnad. Upplysning till allmänheten genomförs för t ex ungdomar via sex- och samlevnadsundervisningen i skolan och samtalsgrupper på fritidsgårdarna. Föräldrar kan nås på föräldramöten (Nilsson, Olsson, Sundström, 1997).

Hur ser resursmobiliseringen ut i projektet?

En hel del forskning har gjorts på lokala projekt som genomförts i glesbygd. Forskaren Alf Ronnby har en modell där han åskådliggör lokala utvecklingsprojekt utifrån en triangel.

1. Lokal resursmobilisering
2. Stöd från offentlig sektor
3. Externa impulser, stimulans och stöd

I toppen (1) finns det lokala initiativet och den lokala förankringen. Där sker mobiliseringen av lokala mänskliga och materiella resurser. Utan den lokala resursmobiliseringen blir arbetet inte tillräckligt förankrat och efter genomgången projekttid kommer utvecklingen med all sannolikhet att avta. I det nedre högra hörnet (2) finns stöd från den offentliga sektorn, t ex stadsdelsförvaltningen. Stödet från offentlig sektor är nödvändigt för att kunna möta de eventuella nya önskemål och behov som kommer från de lokala krafterna. I det vänstra hörnet (3) finns externa impulser, extern stimulans och externt stöd. Utan externa impulser kan t ex arbetet bli stillastående och ett nytänkande inom olika verksamheter blir svårt att genomföra (Almås, 1985). Modellen, med sina tre delar och samspelet dem emellan, kallas för »den nödvändiga triangeln». De tre delarna är ömsesidigt beroende av varandra.

Vad innebär samarbete och samverkan mellan olika professionella i ett område? Hur får man igång en samverkan som inte enbart är ett ytligt samarbete? Hur kan en ungdomsmottagning utveckla sitt arbete gentemot olika samarbetspartner såsom skola fritidsverksamhet, socialtjänst och kyrka?

Samverkan innebär att man verkar i samma riktning och med samma övergripande mål. Men man måste självklart fråga sig varför man överhuvudtaget skall samverka? De vanligaste motiven är att bättre kunna använda sig av varandras resurser och därmed få ett effektivare resursutnyttjande. Olikheterna i yrkesroll och kompetens är en styrka i samverkan. Ett annat motiv är att det finns ett intresse av att utveckla verksamheten. Det finns en vilja att göra något nytt och förhoppningsvis något bättre (Gummesson et al, 1992). Samtidigt kan det finns motstånd för att man till en början inte kan se vinsterna. Det kan ge merarbete (det tar tid att träffas), det kan vara svåröverskådligt (vad skall det tjäna till?) och det kan vara ett hot mot den egna yrkesrollen (Sundell). Samarbeta kan man göra på en ytlig nivå. Man träffas, utbyter erfarenheter eller information om vad som är på gång. Samverkan däremot utgår från en gemensam idé som måste formuleras kring målsättning, ideologi, metodval och arbetsfördelning (Bing, 1997).

Några företeelser kan underlätta samverkan är:

- n enighet kring målen
- n stöd från politiker/chefer

- tydliga fördelar
- struktur och tydlighet
- projektledare
- personligt förtroende
- samma geografiska ansvarsområde
- realistiskt tidsperspektiv (Sundell).

Hur kan personalen aktiverats? Hur bör Lafa som regionalt organ förhålla sig i utvecklingsprocessen?

Lokalt arbete rör också kommunikation. Hur överförs idéer på ett sådant sätt att människor blir berörda, engagerade, aktiva och handlande individer? Hur växer man och får mera makt över sitt liv—det som i andra termer kallas empowerment? Empowerment innebär ett speciellt sätt att tänka om sig själv (förändring inåt) och att man som personal uppfattar att arbetsplatsens struktur och kvalitativa innehåll faktiskt kan modifieras och förändras (förändring utåt). Demokratin ökar och det blir ett »friare« klimat (Starrin, 1997). Det människor gör av fri vilja och av egen motivation skiljer sig från sådant som åläggs dem att utföra. Tankarna om empowerment rör också sättet att förhålla sig i mellanmänskliga relationer. Man kan som projektledare eller som tjänsteman inom en myndighet styra och kontrollera människor eller vara mer rådgivande, ge stöd och verka för att människor själva skall ta initiativ och genomföra det de tror på.

Att leda projekt är därför ett känsligt samspel mellan lokala initiativ och initiativ från projektledningen (politiker, tjänstemän m fl). Detta innebär dock inte att alla initiativ skall tas »underifrån«, men man kan uttrycka det som att ledaren bör »gå efter« istället för att hela tiden »gå före«. En hälsoplanerare i södra Sverige som arbetade med ett kvinnoprojekt uttryckte att hon fått »sitta på händerna« för att undvika att hon själv definierade behoven och kom med lösningarna (Nilsson, 1998).

Hur har skolans undervisning i sexualitet och samlevnad förändrats med tanke på innehåll, arbetssätt, lärares engagemang etc?

En stor del av Aspudden-projektet rör utveckling av undervisningen i sexualitet och samlevnad. Hur har de perspektiv som Skolverket utvecklade i sin kvalitetsgranskning av undervisningen om sexualitet och samlevnad använts för analysen av utvecklingen? (Skolverket, 2000)

De fem perspektiven är följande:

- n REKTORS STYRNING. Tar rektor ansvar för kunskapsområdet sexualitet och samlevnad? Finns det nedskrivna mål? Finns likvärdighet, dvs får alla elever tillgång till sex- och samlevnadsundervisning? Görs utvärdering och dokumentation? Hur är samverkan med andra utanför skolan? Finns möjlighet till kompetensutveckling?
- n RISK/SJUKDOMS- OCH FRÄMJANDE PERSPEKTIV. Berörs frågor om sexualitet och samlevnad utifrån ett risk- eller ett främjande perspektiv? Omfattas innehållet av att ge stöd snarare än att förmana?
- n SYN PÅ LÄRANDE, REFLEKTION ELLER INFORMATION. Hur är balansen mellan faktakunskaper och möjlighet till reflektion? Ges eleverna möjlighet att känslomässigt bearbeta och reflektera över frågor som rör sexualitet och samlevnad?
- n ELEV/VUXENPERSPEKTIV. Utgår undervisningen från de vuxnas föreställningar eller från elevernas egna erfarenheter och behov? Har eleverna inflytande över planering, upplägg m m?
- n JÄMSTÄLLDHETSPERSPEKTIVET – SEXUALITET, IDENTITET, KÖN. Är skolan i sig en stödjande miljö som främjar gott samspel mellan flickor och pojkar? Belyses i innehållet föreställningar om manlig/kvinnlig sexualitet? Präglas sex- och samlevnadsundervisningen av en medvetenhet kring genus?

Sammanfattningsvis, de olika frågeställningar som här presenterats kan åskådliggöra komplexiteten i arbetet med ett lokalt utvecklingsprojekt. Det rör enskilda delar – hur preventivmedelsrådgivning, utbildning och upplysning hakar i varandra. Det rör projektledarskap, om balansen mellan att styra och att stödja/inspirera samt hur själva undervisningen i sexualitet och samlevnad har utvecklats med avseende på perspektiv och betydelsefulla kriterier. Men det rör också processen i sin helhet i lokalsamhället – hur samverkan, mobilisering och stöd kan utvecklats.

3. Mål

Målen formulerades av politikerna med fokus på aborter. Formuleringarna av huvudmål och delmål kvarstår oförändrade under i stort sett hela projektet med några få undantag.

Huvudmål

Huvudmålet var att sänka antalet aborter till länsnivå. En av anledningarna till att Sex- och samlevnadsgruppen startades i Hägerstens församling var att aborttalen var högre i Hägersten än i länet i övrigt.

När Lafa kom in i den lokalt organiserade Abortförebyggande gruppen, som senare kallades Sex- och samlevnadsgruppen (se vidare under rubriken Samverkan), var huvudmålet redan formulerat, liksom namnet »Abort-projektet». Huvudmålet har bestått genom de fyra åren, även om utvecklingsarbetet har begränsats till Aspudden. Övriga delar av Hägerstens församling har inte varit berörda.

Margareta Blombäck, ordförande i Sex- och samlevnadsgruppen, beskriver en process där olika delmål växte fram allteftersom man förstod komplexiteten i arbetet med att förebygga aborter.» *I arbetsgruppen kom vi fram till att många kvinnor sedan mycket unga år har dåligt självförtroende och därför har svårt att göra sig gällande i olika sammanhang. Målet för det fortsatta arbetet blev därför att satsa på förebyggande arbete genom att stärka flickornas självkänsla. Slutmålet för oss politiker var att sänka antalet aborter till en nivå jämförbar med eller lägre än övriga i länet.»*

Delmål

Delmålen med sina olika innebörder har förfinats men är i stort sett desamma som när projektet startade. Dessa är:

Att utveckla metoder för att stärka flickors självkänsla

Detta relativt stora och vida delmål har under tiden kompletterats med begreppet »trygghet«, vilket bland annat uppstod i diskussionerna mellan skolans personal och ungdomsmottagningen. Det måste, menade man, ha betydelse att som ung känna sig bekräftad, känna sig värdefull, så värdefull att man också skyddar sig mot STD (sexually transmitted diseases = sexuellt överförda sjukdomar) och oönskade graviditeter. Men det räcker inte med en bra självkänsla,

man behöver också känna trygghet i sin vardag, där skolan är en viktig del. Så tillkom t ex ungdomsmottagningens arbete med att förbättra stämningen och klimatet i »stökiga« klasser, där flera av eleverna hade problem i relationerna till varandra.

Karin Enquist, kurator vid ungdomsmottagningen, menar att självkänslan kan växa i en miljö där den unge känner sig trygg. »*Det fanns i skolan negativa attityder och gruppstrukturer bland ungdomarna. Flickorna kände sig osäkra, de verkade otrygga, vågade inte gå till sina skåp. Ett par lärare hade problem med sina klasser.*

Det fanns också brister i kunskaper om det egna könet, om preventivmedel och dess användning. I projektet diskuterade vi oss fram till att skolan och även ungdomsmottagningen behövde bidra till att ungdomarnas och framför allt flickornas självkänsla stärks.«

Utveckla mödravårdscentralens preventivmedelsrådgivning

Under fyra månader hade mödravårdscentralen en kvällsmottagning på försök, men kunde inte fortsätta på grund av ekonomiska och schematekniska svårigheter (se vidare under Samverkan, Primärvården).

Stärka och utveckla ungdomsmottagningen

Detta delmål har under de första projektåren genomförts genom en ökad samverkan, extern handledning, vidareutbildning, utökad barnmorsketid samt mottagning för pojkar. Från stadsdelens sida beslöt man tyvärr under den pågående projekttiden att en av kuratorstjänsterna med inriktning på det hälsofrämjande arbetet mot målgruppen ungdomar istället skulle arbeta individuellt med s k riskgrupper och därmed förlorade projektet en viktig kraft.

Hitta former för samarbete mellan berörd personal från olika organisationer

Detta har varit huvuduppdraget för att kunna lösa både huvudmål och delmål –att hitta former för samarbete inom ett lokalt område. Det är en ständigt pågående process där nya grupper tillkommer efter hand. Delmålet har dock omformulerats något till att »Utveckla samverkan mellan berörd personal inom och utanför skolan«

Utbildning i sexualitet och samlevnad för alla som i sitt arbete möter ungdomar

Detta delmål finns alltid med i ett utvecklingsarbete som rör sexualitet och samlevnad. Att få ökad självkänedom och möjlighet att personligen bearbeta olika frågeställningar kring sexualitet, jämställdhet, relationer, abort och preventivmedel är många gånger avgörande för att ett djupare engagemang och en kompetens skall utvecklas inom lokala projekt. Förutom Lafas ordinarie kursutbud i sexualitet och samlevnadsfrågor ¹⁷ har personal i Aspudden erbjudits studiedagar kring vissa teman som kommit upp som önskemål hos personalen. Detta delmål kring utbildning har således utvecklats efterhand och har inte varit ett på förhand bestämt kursutbud.

Förstärka och utveckla skolornas (i först hand Aspuddens skolas) sex- och samlevnadsundervisning.

Sammanfattningsvis har huvudmålet bestått, trots att arbetet begränsats till endast Aspudden. Det delmål som främst rörde flickors självkänsla har efterhand förstärkts av ett jämställdhetsperspektiv, där nu även pojkarna har tagits upp i den verksamhetsplan som utvecklats för år 2000; att ge trygghet och stärka flickors och pojkars självkänsla.

Skolans sex- och samlevnadsundervisning var inte kommenterad i de initialt formulerade målen, men har kommit att bli ett centralt utvecklingsarbete i samverkan mellan skolans personal och ungdomsmottagningen. Den kärleksvecka i Aspuddens skola som initierades av rektor, ett par lärare och skolsköterska under år 1996 ville man i Sex- och samlevnadsgruppen vidareutveckla beträffande innehåll, arbetssätt och samverkan inom skolan, men också med andra utanför skolan. Planen var att flera skolor skulle delta, men tonvikten har legat på Aspuddens skola, även om numera även Blommensbergsskolan och Brännkyrka gymnasium är involverade.

Delmålet att stärka och utveckla ungdomsmottagningen skulle när denna rapport skrivs (hösten 2001) snarare kunna omformuleras till att försöka återerövra en del av de resurser som tidigare har funnits inom ungdomsmottagningen.

GENOMFÖRDA INSATSER OCH OLIKA AKTÖRER 1996 – VÅREN 2000

1996	1997	1998	1999	2000
<i>Lafa har under hela projektiden gett stöd i form av handledning, utbildning och samordning samt deltagande i sex- och samlevnadsgruppen</i>				
<p>Folkhälsogruppen</p> <p>Kontakter tas med Lafa om medverkan och stöd i utvecklingsarbetet.</p> <p>Tre grupper bildas, varav abortförebyggande gruppen är en – senare kallad Sex- och samlevnadsgruppen</p>				
<i>Sex- och samlevnadsgruppen</i>				
<p>Skolan</p> <p>Kärleksveckan genomförs av Rektor, två lärare och skolsköterska drivande</p>	<i>Kärleksveckan utvecklas genom åren</i>			<p>15 lärare samt skolhälsovård engagerade. Mer fokus på samtal, större elevmedverkan</p>
		<i>Ny rektor, styrning försvagas</i>		<i>Ny rektor</i>
		<i>Fadderverksamhet påbörjas som flickorna tar ansvar för</i>		
				<p>Mantliga lärare träffar representanter för Lafa för att utveckla undervisningen av pojkar</p>
<p>Ungdomsmottagningen</p> <p>blir ombedda att delta i Kärleksveckan</p>	<p><i>Spindelgruppen bildas med representanter för skola, ungdomsmottagning och socialtjänst. Utomstående konsult leder arbetet. Utmynnar i handlingsplan.</i></p>			<p>Utbildar i samtalsmetodik "Klimatgrupper" bildas – arbete med klasser som upplevs som "stökiga"</p>
<p>Fritidsverksamhet</p>				<p>Tjejgruppsverksamhet en kväll per vecka etableras på flickornas initiativ. Fritidsgårdarna visar intresse för att nå pojkar i någon form av verksamhet.</p>
<p>Preventivmedelsrådgivning</p>	<p><i>Rådgivning via MVC på kvällstid, försök under 4 månader</i></p>			
<p>Utbildning</p> <p>Lafas utbildningar i sex- och samlevnad samt skraddarsydda utbildningar anpassade för personal i Aspudden.</p>				
			Utbildning i samtalsmetodik genom ungdomsmottagningen	
Samverkan				

4. Samverkan

Samarbete och samverkan är två ord som ofta används i lokalt arbete. Men det är en viss skillnad mellan dem. Man kan ringa upp varandra, samarbeta, träffas och mötas, men man behöver därför inte samverka. Samverkar gör man kring en gemensam idé.

Ny kunskap kan skapas i en dialog mellan olika professionella. Därför behöver man träffas och också ge dessa möten rikligt med tid och kontinuitet. Två sådana mötesplatser har Sex- och samlevnadsgruppen samt den så kallade Spindelgruppen varit. Sex- och samlevnadsgruppen har varit övergripande för hela utvecklingsarbetet. Spindelgruppen var en speciell samverkanssatsning mellan skola och ungdomsmottagning, där mål och delmål fördjupades och konkretiserades.

Sex- och samlevnadsgruppen – politiskt mandat

Abortförebyggande gruppen – senare kallad Sex- och samlevnadsgruppen – bestod inledningsvis av politiker från sjukvårdsområdet och stadsdelen. Initiativet till bildandet av Sex- och samlevnadsgruppen kom från Folkhälsogruppen (numera nerlagd) med politiker från sydvästra sjukvårdsområdet och Liljeholmens stadsdel.

Margareta Blomberg, som är politiker, läkare och forskare, blev ordförande för sex- och samlevnadsgruppen och tog kontakt med Lafa. Thérèse Juvall har varit ansvarig på Lafa för projektet och är den som hela tiden ingått i gruppen och varit delaktig i processen. Hennes roll har varit en balans mellan att vara lyssnande, idégivare och pådrivare. I gruppen ingick dessutom kuratorn och skolsköterskan från Aspuddens skola samt personal från ungdomsmottagningen. När denna rapport skrivs har gruppen utökats ytterligare och nu ingår inte bara personal från Aspuddens skola och ungdomsmottagningen utan även från Blommensbergsskolan, Brännkyrka gymnasium och de två fritidsgårdarna Gröndalsgården och Hövdingagården. Två diakoner har också deltagit under det senaste året. Skolläkaren har deltagit i mån av tid.

Sex- och samlevnadsgruppen har träffats kontinuerligt, från en gång i månaden till fyra gånger per termin under de fyra år som arbetet pågått. Gruppen har följt arbetet, diskuterat strategier, följt upp olika insatser, ansökt om medel för projektet etc. En av svårigheterna har varit att lärarna haft svårt att delta i mötena, eftersom de inte kan gå ifrån skolan under dagtid. Fritidsverksamheten såg först inte sin roll i gruppen. Det är först våren 2000 som de själva tagit initiativ till att ingå. Denna lokala sex- och samlevnadsgrupp har varit ett

nav och en mötesplats för olika professionella i arbetet. Frågorna har lyfts upp på en politisk nivå och det har funnits ett tydligt mandat från politikerna. I gruppen dryftas allt från ekonomi till ideologi. Bland det viktigaste är att man lär av varandra, det säger skolkurator Lise-Lott Strandell.

»Vi diskuterar hur läget är, hur ser det ut? Vad tycker vi behöver göras? Hur är det på skolan; vilka problem och vilka möjligheter finns det? I gruppen finns folk med mycket kunskaper.

Den här gruppen har gjort att vi hittat gemensamma samarbetspunkter, till exempel hur samverkan kan utvecklas med ungdomsmottagningen. Vi har lärt känna varandra som personer och kunnat utveckla samarbete, både kvalitativt och kvantitativt.

Ungdomsmottagningens kurator har gått in i klasser när jag sett att det varit problem. De arbetar på gruppnivå och jag på individnivå. På så sätt har vi kompletterat varandra. Det har underlättat för lärare och elever genom att klimatet i klassen helt enkelt blivit bättre.«

Arbetet har således fått en viktig länk till den politiska nivån, vilket ofta lokala utvecklingsarbeten brukar sakna. För politikerna har det varit utvecklande att via denna grupp få konkreta bilder av verkligheten. Så här säger Margareta Blombäck, ordförande i sex- och samlevnadsgruppen: *»Det har varit väldigt roligt att arbeta i den här gruppen. Det har gett mig inblick i problem som jag förut var ganska ointresserad av. Det har gett mig kontakter som varit roliga, framför allt att få ta del av ungdomars värld. Det har varit extra roligt att träffa folk som arbetar så nära ungdomar.«*

Folkhälsogruppen var tidigare en mötesplats för sydvästra sjukvårdsområdet och Liljeholmens stadsdel. Denna grupp finns inte längre och man kan därför säga att det idag inte finns något fungerande forum där landstinget och stadsdelen kan mötas. Karin Enquist säger apropå det politiska mandatet att de först hade ett mandat men sedan hade de det inte. Det blev svårt att driva på i och med att det inte fanns en kommunicerande part inom stadsdelsförvaltningen. *»Den nuvarande Sex- och samlevnadsgruppen måste därför ta ett större ansvar för att själva överbyggnaden ska fungera. Vi saknar ett forum där Sex- och samlevnadsgruppen kan kommunicera med sjukvårdsområdet och stadsdelen«,* säger Thérèse Juvall.

En person från stadsdelsförvaltningen har varit knuten till Sex- och samlevnadsgruppen. När denna person inte längre kunde delta i mötena kom ingen ersättare. Länken till stadsdelsförvaltningen har således blivit försvagad, vilken kan anses olyckligt.

Spindelgruppen – en väg till samverkan

Spindelgruppen var ett avgränsat delprojekt och ett sätt att få till stånd en gemensam diskussion mellan Aspuddens skola och ungdomsmottagningen. Hur förbättrar vi vårt arbete tillsammans? var en av frågeställningarna. Spindelgruppen bestod av lärare, skolsköterska, skolkurator och personal vid ungdomsmottagningen. De träffades nio gånger tillsammans med en konsult. Gruppen önskade fortsätta men det fanns inga medel för detta.

Syftet med gruppen var enligt protokollsanteckningarna:

- n att konkretisera hur vi gemensamt kan använda våra resurser
- n att ta fram en handlingsplan för hur vi konkret ska utveckla arbetet så att vi når målet att sänka antalet aborter bland unga kvinnor i Hägersten

Under den utvärderingsdag som anordnades inför denna rapport framkom hur personalen inom skolan uppskattade gruppen. Här fanns plötsligt tid för reflektion. Biologiläraren Karin Gustafsson uttryckte det så här: »*Det var fantastiskt roligt. Det var något av det bästa jag vart med om... och det var ett lyft för mig. Konsulten fångade upp våra idéer och fick oss att känna att vi kunde en massa. Gruppen träffades på tider efter skolans slut, så det gick för oss lärare att vara med. Hon lärde oss också att dokumentera vad vi kom fram till och vad det var vi ville. Vi fick fram modellen, »Kärleksveckan«.*

Att hitta en samsyn

Gruppen behövde få hjälp att tydliggöra vad de skulle göra, menar konsulten Marianne Victorin. Gruppdeltagarna kom från olika kulturer och olika verkligheter och de såg olika sidor av ungdomarna i sin vardag. Ett fokus var att först bli överens om målet för att sedan kunna arbeta med varandra. Ett annat var hur arbetet skulle gå till. Starten var en och slutprodukten var en annan, menar Marianne Victorin. Hon arbetade med gruppen mycket handlingsinriktat med både rollspel och värderingsövningar.

I gruppen var man enig om att det inte fanns någon bra sammanhållning mellan tjejerna i skolan och de hade inget bra diskussionsforum för att prata om detta med varandra och med vuxna. Tjejerna fick status genom att vara med killar. Det fanns negativa gruppstrukturer som kunde bli destruktiva om skolan inte arbetade för att bryta dem. Dessa förstärktes delvis genom det missbruk av alkohol och narkotika som förekom. Eleverna uttryckte starka önskningsar om att bli sedda, hörda och bekräftade.

Ungdomsmottagningen med sitt nära samarbete med socialtjänstens ungdomsgrupp hyste en oro för att splittringen mellan ungdomarna skulle öka, vilket skulle kunna leda till en ökad utslagning med fler tunga individärenden som följd och en mindre gynnsam studiesituation för skolans alla elever. Utsattheten i skolan med frånvaron av sammanhang och samhörighet tar också Marianne Victorin upp. »Fokus kom att ligga på självkänsla och att skapa ett bra socialt rum i skolan. Det som präglade flickorna i sjuorna var att de var väldigt vilsna. De hade ingen känsla av sammanhang och samhörighet.«

Det fanns tre begrepp som kom att kopplas till utvecklingsarbetet; större trygghet, bättre självbild och bättre självkänsla, enligt Marianne Victorin. Varje människa behöver som individ känna sig viktig. Hon behöver också vara inkluderad i en grupp och hon behöver ha känslan att »jag hör till«. Varje människa behöver också känna att hon duger.

Förutsättningarna för samverkan var mycket goda, även om arbetet med sex- och samlevnadsfrågorna inte hade någon större förankring hos själva skolledningen, framhåller Marianne Victorin. »De lärare som var besjälade stötte på mycket hinder där man i stället skulle ha tagit till vara deras kraft«, säger hon i intervjun.

Samverkan på olika nivåer

Flera verksamheter har samverkat och nedan presenteras deras insatser som rör arbetet med sexualitet och samlevnad.

Hälsoplanerare och beställarkontor

Under en period fanns en lokal hälsoplanerare men sjukvårdsområdet hade inte råd att ha den tjänsten kvar. Den lokala hälsoplanerarfunktionen som en brobyggare mellan olika samverkanspartner och ansvarig för att driva hälsofrämjande arbete i stadsdelen har således inte funnits. Det arbetet har istället Lafa stått för.

Sjukvårdsområdet och stadsdelsförvaltningen

I den här typen av utvecklingsarbete finns samverkan på flera olika nivåer. En del är ledningen inom sjukvårdsområdet och stadsdelen. Ungdomsmottagningen är ett tydligt exempel på den dragkamp kring ekonomiska utgifter som finns mellan stadsdelen och sjukvårdsområdet och som visar sig i vardagen. Så här säger Karin Enquist och Leif Bäckström, kuratorer vid ungdomsmot-

tagningen.»*Idag präglas verksamheten av bristen på samverkan på ledningsnivå. Om det inte fungerar på ledningsnivå hur skall de då fungera för oss ute i verksamheterna?*«

Samverkan är inget som är för alltid givet. Det måste ständigt omprövas utifrån nya förutsättningar, nya händelser och de nya perspektiv som tillkommer. Det finns en risk att stadsdelsförvaltningen och landstinget hamnar i otakt om inte samverkan hela tiden omprövas.

Lafa, (Landstinget förebygger aids) Stockholms läns landsting

Lafa har haft flera olika roller. Lafas representant har medverkat i Sex- och samlevnadsgruppen. Förutom att ha följt processen och dragit lärdom av det lokala arbetet har hon kunnat lyssna, ge stöd och bekräfta samtidigt som hon kunnat komma med egna idéer till lösningar. Grundidén har varit att komma nära ett empowerment-tänkande i utvecklingsarbetet, där initiativ och lösningar kommer från lokala initiativ. Idén till projektet och formulerandet av målsättningen togs lokalt via folkhälsogruppen, som i sin tur bildade Abortförebyggande gruppen/Sex- och samlevnadsgruppen.

Lafas representant menar att det är en balansgång att arbeta från en central position—att entusiasmera, se nya möjligheter när hindren verkar för stora, men inte heller ta över initiativ. Hon har inte funnits med i den dagliga verksamheten men gett handledning, haft synpunkter och också försökt se det som inte alltid uttalas. *»Jag har kommit med förslag och haft teorier och synpunkter. Man kan förhålla sig på olika sätt. Man kan antingen vara mycket tillbakadragen, lyssnande och inte säga så mycket, eller så kan man ha en aktiv roll, där man kan bidra med erfarenheter från andra områden, puffa och stödja, komma med förslag, se möjligheter där andra ser hinder. Jag har valt att ha en aktiv roll och jag har haft en idé kring metodik för lokalt arbete. Jag tycker det är spännande och jag tycker att jag har något att bidra med. Det är viktigt att inte ta över. För de som är inne i en verksamhet kan en svårighet vara att kritisera verksamheten eller ha synpunkter. Då kan det vara skönt att ha någon utifrån som ställer frågor...Vill ni det här? Jag tycker mig höra något annat.»*

Lafa har haft ett nära samarbete med ungdomsmottagningen via kurator Karin Enqvist. Thérèse Juvall säger *»Vi är båda socionomer och vi har ett gemensamt sätt att se på förändringsarbete. Vi har under arbetets gång fört olika resonemang, vänt och vridit på saker och ting«*. Karin Enqvist från ung-

domsmottagningen, framhåller i intervjun att Lafa varit mycket väsentlig för samverkan. »Lafa har varit en brobyggare,« säger hon, »då de hade en hög status hos personalen vid Aspuddens skola. Man såg upp till dem, tyckte att de kunde något. Det var viktigt att få hjälp utifrån. När någon kommer som inte tillhör den vanliga gruppen, då lyssnar man på ett annat sätt.«

I utvecklingsarbete med strategier kring empowerment behöver man ha med någon som är en del av gruppen men ändå är lite utanför gruppen. Denna person kan se andra perspektiv och ge inspiration, annars är det lätt att gruppen inte ser de utvecklingsmöjligheter som faktiskt finns.

Primärvården

Ett delmål har varit att förstärka preventivmedelsrådgivningen inte bara inom ungdomsmottagningen utan även inom mödrahälsovårdens ram. En kvällsmottagning med preventivmedelsrådgivning ordnades därför på försök vid Gröndals mödravårdscentral under ett halvår 1998. Vid besöket fick kvinnorna fylla i en enkät för att Sex- och samlevnadsgruppen skulle få kunskap om deras behov av mottagningsresurser.

Under våren 1998 ordnades 17 mottagningsstillfällen på kvällstid. Mottagningen hade 139 besök, varav 118 personer fyllde i en enkät. De flesta, 80 kvinnor, var i åldern 20-29 år och 29 kvinnor var i åldern 30-39 år. 30 kvinnor hade aldrig tidigare varit på Gröndals mödravårdscentral. Kvällstiden passade bra för 99 kvinnor, därför att de arbetade eller studerade på dagarna och inte ville eller kunde ta ledigt för att besöka preventivmedelsrådgivningen. Sex stycken ansåg att det var lättare att ordna barnvakt på kvällen. Man önskade en fortsatt kvällsmottagning, dels med drop in, som under provperioden, dels med tidsbeställning. Kvinnorna uttryckte klara önskemål om en kvällsöppen mottagning en kväll i veckan.

Att i större utsträckning tillgodose kvinnornas behov av preventivmedelsrådgivning och möjlighet att besöka mottagningen på kvällstid blev emellertid endast ett begränsat försök. Bristen på medel för att ersätta personal för övertid, men också svårigheter med schemaläggning, gjorde att verksamheten inte kunde fortsätta.

Ungdomsmottagningen

Preventivmedelsrådgivningen vid ungdomsmottagningen för unga kvinnor (upp till 24 år) har utvecklats och numera är två barnmorskor anställda. Även

en mottagning för pojkar har öppnats under projektets gång på ungdomsmottagningen med en venereolog två timmar per vecka.

Att ungdomsmottagningen kunnat vara en resurs i skolan har också från skolans sida gjort att samverkan kännetecknas av mer tillit och tillfredsställelse än för ett par år sedan. Spindelgruppen initierades av ungdomsmottagningen, som via kurator Karin Enquist haft ett lokalt samordnande ansvar. Dessutom har båda kuratorerna på ungdomsmottagningen kunnat erbjuda skolan utbildning i gruppmetodik och extra stöd genom att ta emot skolklasser i årskurs 7. Syftet var att förbättra skolklimatet och relationerna mellan eleverna i klassen.

Sex- och samlevnadsundervisning finns också inom ungdomsmottagningen. Kuratorerna och barnmorskorna tar emot skolklasser från åk 9 i halvklass. Den manliga kuratorn träffar pojkarna tillsammans med den ena barnmorskan. Diskussionstemat under två timmar är numera »*Kropp, lust, kön och sex*«, ett tema som personalen kom fram till efter ha sökt efter nya infallsvinklar för mötet med flickor och pojkar. Betoningen ligger på kropp i relation till identitet, lust och kön.

Så här säger barnmorskan Harriet Hasselhuhn-Rudin om vad hon vill förmedla till ungdomarna:

»Det är så lätt att den del som vi som barnmorskor arbetar med blir negativ, det blir för mycket risker. Jag brukar prata om sexualiteten med utgångspunkt från lust och känsla så att de får en positiv känsla med sig. Det andra, det kan man egentligen läsa sig till.«

Ungdomsmottagningen i Aspudden intar en särställning bland flertalet ungdomsmottagningar i Stockholm genom sin utåtriktade verksamhet och sin psykosociala inriktning. »*Vi har funderat mycket över ungdomars livssituation. Vad behöver ungdomar av vuxenvärlden och hur kan vi vuxna hjälpa dem att klara av vuxenblivandet?*« säger Karin Enquist.

I början av projektet fanns inget utvecklat samarbete mellan skola och ungdomsmottagning. När Aspuddens skola startade med Kärleksveckan i initialskedet 1996 var det endast en lärare och skolsköterska som deltog. Ungdomsmottagningen bjöds in för att prata om könssjukdomar. När personalen på ungdomsmottagningen såg upplägget av programmet ville de försöka utveckla det i en annan riktning. Karin Enquist uttrycker det så här:»*I samverkan innebär det ibland att säga både ja och nej, tycker jag. Hur långt går jag med? Vad säger jag nej till? Vad tänker jag? Det måste vara en process, hur det ska se ut, att man är överens, att hitta något gemensamt att stå på. Från början upplevde*

vi att skolan helst ville sköta det här själv, att de kunde själva. I början skulle mycket med Kärleksveckan lösas av experter. Det var mycket envägskommunikation och ungdomarna blev inte involverade. Jag tyckte att det måste finnas mycket som vi själva kunde göra. Det var i Spindelgruppen som mycket av en samsyn utvecklades. «

Förbättra skolklimatet – en utvidgad samverkan med skolan

Att stärka elevernas självkänsla och hälsa handlar inte enbart om undervisning i enskilda hälsoområden, utan berör också skolans anda och klimat. Ungdomsmottagningens kuratorer Karin Enquist och Leif Bäckström har arbetat med något som de kallat för klimatgrupper på skolan. Arbetet är ett led i de tankar som kom upp i samverkansgruppen, att elever kände sig otrygga, och att otrygga elever mår dåligt, vilket i sin tur i förlängningen kan leda till önskad graviditeter. »*Det började med att barnen i en klass mådde dåligt,*« säger Leif Bäckström. »*Vi samtalade med barnen hur dom tänkte, kände, hur det varit förr och vad de trodde de behövde. Vi kom på efter ett tag att det vi jobbade med var själva klimatet. Vilket rykte har klassen? Vad tycker andra? Vad tycker andra skolor om denna skola? Vad tycker föräldrarna egentligen? Hur ser den här gruppens historia ut? Hur vill de bli sedda? Vilket rykte skulle de vilja ha? Och hur kan dom nå dit?* «

Målet är att klassen skall ha det så bra som möjligt. I arbetet med klasserna har kuratorerna strävat efter att skapa en ny historia för klassen och att sätta nya ord på vilka eleverna är. Kuratorerna har tillsammans med klassen arbetat med hur eleverna kan påverka sitt rykte, utan att skyla över vad som är dåligt. Stämningen i skolan är idag god och man anser inte att man har de problem man tidigare haft. När Karin Enquist ombeds att sammanfatta samverkan i området svarar hon: »*Det har blivit mycket öppnare, en tillit och tilltro till varandras resurser... Jag tycker att vi fått mer förståelse för lärarnas situation och tilltro till deras kompetens, men att lärarna ibland blir låsta i sin egen struktur. Det finns så lite tid i skolan för reflektion, utvärdering och samverkan.*«

Samtidigt kan Karin Enquist uttrycka en längtan efter djärvare insatser och en besvikelse över att fritidsgårdarna så sent kommit in i projektet. Det skulle varit en större kraft om fler från fritidsgårdarna deltagit. Numera är även de beredda att gå in mer i arbetet. »*Jag tror också att vi skulle kunna ytterligare höja nivån på arbetet i skolan om vi vuxna skulle utmana oss själva lite mer*«, säger Karin Enquist.

Ungdomsmottagningens samverkan med Lafa har enligt Karin Enquist, stärkt ungdomsmottagningens personal och gett ökad kraft att satsa på »samtalet«. *»Lafa har verkligen gett oss självkänsla så att vi vågat stå för ett perspektiv i vårt arbete. Vi har i samverkan med andra vågat plädera mera för samtal som metod i sex- och samlevnadsarbetet. Vi har byggt in ett mer reflekterande arbetssätt. Jag tror att vi blivit tydligare, vi har fått definiera oss och hittat vår roll gentemot till exempel skolan och skolhälsovården«*

Skolan

Den Kärleksvecka kring sex- och samlevnadsfrågor i Aspuddens skola, som initierades av rektor, en lärare och en skolsköterska år 1996 ville man i Sex- och samlevnadsgruppen vidareutveckla både beträffande innehåll, arbetssätt och samverkan. Planen var att flera skolor skulle delta, men tonvikten har legat på Aspuddens skola, även om numera även Blommensbergsskolan och Brännkyrka gymnasium är involverade.

När Kärleksveckan startade var den upplagd med många korta pass. Temat under hela veckan var sexualitet och samlevnad men mycket var faktabaserat och eleverna själva var inte speciellt involverade. Samtalet var inte i fokus, men det har lärarna numera vidareutbildat sig i. Processen med att utveckla sex- och samlevnadsarbetet (Kärleksveckan) i Aspuddens skola kan beskrivas på följande sätt:

- En lärare, en skolsköterska och rektor initierar undervisningen i sexualitet och samlevnad.
- Sex- och samlevnadsgruppen bildas och stöttar skolan i utvecklandet av sin sex- och samlevnadsundervisning.
- Samarbete inleds med ungdomsmottagningen.
- Spindelgruppen skapas för att under en termin utveckla ett nytt koncept för samverkan mellan skolan och ungdomsmottagningen.
- Lärare inbjuds till informationsträff för att öka kunskaperna om hur man kan »samtala» inom undervisningen om sexualitet och samlevnad.
- Fadderverksamhet startar parallellt som ungdomsmottagningen går in och arbetar med stökiga klasser. Fadderverksamheten leder till att eleverna själva tar ansvar för och är med i planering av verksamheten.
- Handledning i samtalsmetodik ges av ungdomsmottagningen.

Kärleksveckan genomförs nu regelbundet med ett innehåll som ständigt vidareutvecklas. Programmet för Kärleksveckan våren 2000 finns i bilaga 2.

Några röster från ungdomar om Kärleksveckan

»Vi satt ner och pratade i grupper, ofta med andra lärare, så man kände ju inte dom. Jag kan tänka mig att det kan vara lite äldre, som har levt lite och kan berätta. Det skall inte vara för många i gruppen, för då vågar man inte prata. Om det varit killar med i gruppen har det nog varit svårare att prata«.

»Jag tyckte det var en jättebra vecka. Jag tycker det mesta varit bra, utom kanske RFSU. Vi fick inte tycka vad vi ville, hon ville styra in oss och tycka som henne«.

»RFSL var bra. Toppen!«

»Vi satt i tjejgrupp och det var bra. Men vi fick inte prata med killarna. De tyckte jag var synd. Vi fick skriva frågor till killarna, men inte diskutera med dem«.

»Samtalen igår (med lärarna) var jättebra. Där fick man prata och uttrycka sig som man ville«.

»Jag tycker det blev för mycket om mannens och kvinnans könsorgan. Både biologilektionen och Gisela tog upp det. Det blev för lite om kärlek och känslor. Och så hade vi ingen film. Jag tycker också det blir nedsättande om tjejer –hon pratar om tjejer som om de bara hade en fitta och inget i huvudet«.

Några röster från lärare om Kärleksveckan

»Jag tyckte det var bra att ha det koncentrerat till en vecka, annars kunde det vara lätt att smita undan. I och med att man tar ett mer samlat grepp blir det mer inträngande, mer fördjupat. Jag tyckte det kändes bra att vara samtalsledare. Det var inget konstigt«. (Kvinnlig lärare)

»Förra gången jag hade samtalsgrupp, då det var trögt och killarna var knäpptysta. Det här året kände jag mig avspänd och vi var två manliga lärare som hade snackat oss samman innan. Den här gruppen fanns det en helt annan öppenhet i gruppen. De var oerhört engagerade, ställde en massa frågor och det var som en kille sa, det är som att hoppa från 10 meter, när någon börjat måste man själv också göra det«. (Manlig lärare)

»Killarna i gruppen sa att det vi pratade om skulle man behöva prata mera i skolan. Inte bara en Kärleksvecka. Det skulle finnas där och tas upp när behovet kommer. Lovar ni det? sa dom«. (Manlig lärare)

»Det har varit bra med utbildningen i samtalsmetodik och också lyssna att till Olle Waller. Genom Olles sätt att prata förstod man att man själv bär på en del fördomar. Men man kanske också fick klart för sig att så här tycker jag. Det gäller att hitta sitt eget sätt att prata. Men jag fick upp ögonen för fallgropar, moralism kring olika frågor. Det har gjort mig mera medveten om när jag är på väg att moralisera. (Manlig lärare)

»Det är verkligen jätteroligt med den här undervisningen. Det skapar sådan bra kontakt att jobba med de här frågorna». (Kvinnlig lärare)

I avsnittet Analys av processen sätts skolans utvecklingsarbete i relation till de perspektiv och kriterier som skissades i rapportens inledning. Den stora skillnaden är att nu deltar femton lärare mot tidigare en, och det finns idag ett större gemensamt ansvar. Lärarna säger att arbetet med sex- och samlevnadsfrågorna ger en kvalitativt bättre relation mellan de vuxna och eleverna i skolan. Så här säger en av lärarna utvärderingsdagen: *»Man jobbar inte själv längre. Man jobbar tillsammans med andra. Sex och samlevnad har blivit kärlek hos oss. Det är inte bara biologi längre så det är inte bara vi som skall göra det, utan det har blivit allas ansvar. Det tycker jag är viktigt. Tidigare såg man inte att det var ett gemensamt ansvar, att det är en bra och viktig grej det här. Man är inte bara lärare, man är en vuxen som de kan använda, man har fått en större roll hos dem, som jag i alla fall tycker. Det är trevligt att läraren som står i klassrummet också kan vara en vuxen för dom.«*

En annan skillnad mot tidigare är det utvidgade samarbetet med ungdomsmottagningen. Att lärarna faktiskt känner att ungdomsmottagningen är en resurs i lokalsamhället som de kan ta hjälp av. En annan lärare vid utvärderingsdagen kommentar detta: *»Vi har också öppnat oss utanför skolan. Jag kan få hjälp med saker. Jag vet vart jag kan vända mig för att få den hjälp jag behöver. Till Karin och Leif (ungdomsmottagningen) eller Thérèse (Lafa) eller Stefan (RFSU). Jag har fått en massa namn och det är en jättestor trygghet. Jag har fått så många kontakter«*

Samverkan mellan könen

Samverkan inom skolan rör också kön, dvs samverkan mellan kvinnliga och manliga lärare. Hur har den utvecklingen sett ut och vilka är svårigheterna? De manliga lärarna på skolan har tidigare hållit sig i bakgrunden. En manlig lärare var den första tiden mycket engagerad, men han slutade på skolan. Det har funnits en avvaktan, kanske också en rädsla för att gå in i något där så många av de kvinnliga lärarna är engagerade. En kvinnlig lärare säger så här: »Män är inte så framfusiga i en sådan här situation, tjejer tar lätt över i det här ämnet. Jag tror därför att det är viktigt att männen är med från början i planeringen«.

Under våren 2000 inbjöd Lafa lärare och fritidspersonal till ett möte för att diskutera sex- och samlevnadsarbetet med tonårspojkar. Hos en del lärare fanns en rädsla att kallas »snuskgubbe« om de började tala om sexualitet. Det kan vara svårt att hitta en »vardagston« och då kan det vara lätt att vilja lämna över till någon föreläsare som kommer utifrån. I projektet har de manliga lärarna kommit till insikt om att männen behöver träffas för att diskutera hur undervisningen skulle kunna läggas upp på deras villkor. Männen ser att frågor som rör sexualitet och relationer är centrala i framförallt tonåringarnas liv. Eleverna – och även fritidsgårdsbesökarna – behöver därför ges möjlighet att reflektera över vad de tycker och hur de vill förhålla sig i olika situationer. Under kärleksveckan våren 2000 var fler manliga lärare aktiva i undervisningen än tidigare. De manliga lärarna hade också haft en gemensam utbildning kring samtalsmetodik. I samtal med en av de aktiva lärarna framhöll han betydelsen av att den manliga gruppen även i fortsättningen kan träffa ungdomsmottagningen för att få handledning av den manliga kuratorn.

Fadderverksamhet

Flera av delmålen rörde strävan att skapa trygghet och att stärka självkänslan hos eleverna. Det arbetet rör inte bara undervisningen om sexualitet och samlevnad utan hela skolans klimat och anda, där relationerna och den stämning som skapas mellan eleverna blir mycket avgörande för många av dem. En lärare kom med förslaget att utveckla fadderverksamhet för flickor inom skolan. Hon ansåg att eleverna har mycket outnyttjade resurser och hon tror på elevernas egen förmåga. Flickorna tog ett stort eget ansvar för verksamhetens planering och genomförande. De kallade sig för Kamratklasser eller Brudar med bomber. Skolkuratorn och kuratorn vid ungdomsmottagningen fanns som

stöd om det skulle behövas. Det visade sig att när flickorna i nian gavs ansvar att ta hand om sjuorna mognade de, de växte och kände sig värdefulla. Flera av flickorna hade varit »struliga« och nu vände de sin energi utåt mot något konstruktivt.

Här är några av flickornas kommentarer om verksamheten.

»Man kände ansvar, man ville se till att de fick det bra, att de inte kände sig utanför. Att de inte skulle vara rädda för oss som var äldre. Vi ville att de skulle känna att det var roligt att börja högstadiet«.

»Jag har lärt känna andra människor. Man kommer själv ihåg hur det var när man började sjuan, att det är bra att man kan hjälpa andra«.

»En gång var några av tjejerna i en annan nia jättetaskiga mot några flickor i sjuan och då tog vi tag i det. Vi pratade med dem i sjuan och så pratade vi med dom som gick i nian. Att det var omoget att hålla på och vara taskiga mot dem som var yngre«.

När flickorna tillfrågades om vilka råd de skulle vilja ge till andra i fadderverksamhet, kan det sammanfattas med »mera tid«. Det behövs tid för att knyta djupare band. De tyckte att man kunde ha gjort mera saker tillsammans. Det finns således mer att utveckla och kanske framför allt att fördjupa. Den viktiga lärdomen för skolans personal har framför allt varit att eleverna har stora resurser, som skolan inte använder sig tillräckligt av.

Fritidsgårdarna

I området finns två fritidsgårdar, Hövdingagården och Gröndals fritidsgård. Personalen vid fritidsgårdarna har under lång tid inbjudits att delta i Sex- och samlevnadsgruppen. Det har länge funnits ett starkt önskemål från både Lafas och ungdomsmottagningens sida att få med personalen på fritidsgårdarna. Ett konkret hinder kan vara att mötena har legat på dagtid och fritidsgårdspersonal arbetar ofta sent på kvällen. Men det kan också finnas andra skäl, som att man som fritidsgård inte kunnat se sin roll i den lokala Sex- och samlevnadsgruppen.

Fritidsverksamheten har under våren 2000 tydligare kunnat se sin roll i arbetet med sex- och samlevnadsfrågorna. De ser behoven av att på gården arbeta med frågor som rör sexualitet och samlevnad. Gröndals fritidsgård nämner i intervjun den objektifiering och kroppsfixering som flickorna går in i. Den var inte lika uttalad på 1980-talet. Hövdingagården nämner också att pojkar många gånger har en mycket hård jargong mot flickorna. Det har

därför lett till att flickorna krävt en egen kväll på gården, vilket de har fått. Dessa kvällar är det upp till 30–40 besökare på gården. Av mötet som Lafa anordnade kring temat »Sexualupplysning till pojkar« har personalen på fritidsgårdarna fått en puff framåt. »*Sexualiteten är ett viktigt område. Det handlar mycket om att man blir trygg i ett synsätt och tankesätt i de här frågorna. Grabbar kör en ganska hård linje utåt. I kompisgängen är det mycket hårda ord, man kör en dålig stil med tjejer. Orden har tappat sin valör, vilket är otäckt i sig. Vi hör det kring oss och det är lätt att man trubbas av, att man tillåter saker som man annars inte skulle tillåta sig. Det här är ett problem i sig. Men när man kommer i mer nära samtal med dem så är grabbarna mer romantiska. När vi hörde Olle Waller från Lafa prata tänkte jag, herregud, för oss är det ljusår. Men det är nu vi har tillfället att haka på den här grejen för vi faller i gropar hela tiden.*«

En svårighet som lyfts fram är att det inte finns pengar inom fritidssektorn för kompetensutveckling. Därför bjöd Lafa och Sex- och samlevnadsgruppen på ett gratis kvällsseminarium. Hela personalgruppen deltog och det blev en början på mer fördjupade samtal om hur flickors och pojkars olika behov kan bemötas på fritidsgården.

Vidareutbildning

Samverkan kan åstadkommas bland annat genom att människor kommer samman och börjar föra en dialog. Ett sätt att komma samman är via utbildningsverksamhet. Lafa har ett rikt och varierat kursutbud i frågor som rör sexualitet och samlevnad. En del lärare i Aspudden har gått flera utbildningar, medan andra inte har gått några alls. Fritidsledarna har överlag haft svårt att få tillgång till kompetensutveckling. Någon gemensam utbildning för berörd personal inom Aspudden har inte genomförts. Sex- och samlevnadsgruppen har dock uppmuntrat olika yrkesgrupper att gå Lafas utbildningar. Någon direkt uppmaning från rektors sida att lärarna ska utbilda sig har inte getts. Det är upp till var och en. Så här säger ett par av lärarna som gått utbildning hos Lafa och vad denna/dessa kurser har betytt för dem. »...*På en kurs får du höra hur det är på andra ställen och då kan jag tänka oh, vad bra vi har det, men det är också så att man lär sig mycket av andra.*« Några av de manliga lärarna uttryckte att kvällsutbildningen som Lafa anordnade hade lett till att de ställt sig frågor kring sin egen roll, t ex balansen mellan personligt och privat. »*Det har väckt funderingar över vad jag själv står i de här frågorna*«.

Grupp- och samtalsmetodik

Ett exempel på samverkan är de skraddarsydd utbildningar som ungdomsmottagningen gjort för skolans personal. I utvecklingen av Kärleksveckan kom önskemål upp om att ha gruppsamtal med eleverna. En träff med lärarna anordnades av Sex- och samlevnadsgruppen för att sondera intresset. Vi fick höra att intresset var svalt men många kom, säger Thérèse Juvall. *»Jag och en kollega tog upp vad man kan lyfta fram i gruppsamtal om sexualitet och samlevnad. Efter den träffen ville många bli gruppledare. Det fanns ett behov av utbildning i gruppsamtal och jag tyckte att Karin och Leif från ungdomsmottagningen skulle hålla i en sådan.«*

Utbildningen anordnades i Lafas lokaler. Lärarna som senare deltog i utvärderingen betonade att dagen hade uppskattats. Lärarna behöver tid att praktiskt få öva samtalsmetodik för att bli tryggare i ledarrollen. Sedan dess har ytterligare utbildningar anordnats.

»Den dagen var jättebra! Väldigt rolig och matnyttig!«
(Lärare, utvärderingsdagen)

»Vi behöver den här utbildningen kring samtalet, så att den som är ny kan bli trygg.« (Lärare, utvärderingsdagen)

En utbildning i samtalsmetodik gör läraren mera trygg i gruppsamtalet. Det ger inte bara effekter på en förbättrad sex- och samlevnadsundervisning utan kan också leda till att samtalet och dialogen får ett större utrymme även i andra ämnen. Enligt läroplanen skall eleverna ha möjlighet att »reflektera över erfarenheter», »kritiskt granska och värdera påståenden och förhållanden« mm (Skolverket, 1994).

5. Analys av processen

Några av de effekter som framkom i intervjuerna summeras nedan, för att sedan kommenteras i relation till de teoretiska resonemang och frågeställningar som gjordes inledningsvis.

»Hindren var från början hur svåra som helst. Tänk vad mycket det blivit trots att så mycket saknats. Tänk den gången då lärarna fyllde ett helt rum även om det innan sagts att ingen ville komma och att ingen var intresserad av samtalet.« (Kurator Karin Enquist)

Sammanfattning av effekter i processen

Tydliga förändringar har skett inom följande områden.

Inom ungdomsmottagningen

- » Ungdomsmottagningen har utvecklat innehållet och arbetssättet för att ta emot grupper av skolungdomar på mottagningen.
- » Ungdomsmottagningen har utvecklat fortbildning i samtalsmetodik och gett handledning till lärare i gruppmetodik.
- » Ungdomsmottagningen har vidgat sitt arbetsfält i och med att de båda kuratorerna arbetat med »stökiga» klasser.

Inom skolan

- » Sex- och samlevnadsundervisningen i skolan och har förändrats kvantitativt och kvalitativt.
- » Skolklimatet har förbättrats, flickorna har blivit tryggare.
- » Ett femtontal lärare är idag engagerade i sex- och samlevnadsundervisningen mot tidigare en.
- » Fler manliga lärare är idag engagerade i sex- och samlevnadsundervisningen.
- » I och med att gruppsamtal införts som arbetsmetod i Kärleksveckan har ungdomar fått möjlighet till fler möten med vuxna kring samtal om livsfrågor och sexualitet.

Samverkan

- » Samverkan mellan skolorna, ungdomsmottagningen, fritidsgårdarna och Lafa har utvecklats.

Preventivmedelsrådgivningen

- Ungdomsmottagningens preventivmedelsrådgivning har utvecklats. Besöken har fördubblats, ytterligare en barnmorska har anställts och en mottagning för pojkar finns numera med en venereolog två tim/vecka. Däremot har den ena kuratorstjänsten dragits in.
- Mödrahälsovårdens preventivmedelsrådgivning på kvällstid blev endast en försöksverksamhet på fyra månader trots önskemål om att ha mottagningen kvar. Någon större satsning på preventivmedelsrådgivning till kvinnor i åldern 25-30 år uppnåddes därför inte.

Aborttal

- Antalet aborter inom Hägerstens församling har under projekttiden gått både upp och ned. År 2000 var aborttalet i åldersgruppen 15-19 år under länsnivån vilket var projektets huvudmålsättning. Utvecklingsarbetet har varit begränsat till Aspudden, som är en del av Hägerstens församling, varför det är svårt att dra några långtgående slutsatser kring sambanden mellan aborttal och de insatser som gjorts.

Övrigt

- Ökad medvetenhet om betydelsen av att ge tid för reflektion för att utveckla en fördjupad tvärprofessionell samverkan.
- Lafa har prövat sin metod för lokalt arbete och funnit att de komponenter som finns upptagna i metodmaterialet »Sex i praktiken» fungerar och är ett fruktbart sätt att bedriva lokalt arbete i samverkan.

Sammanfattningsvis har en process satts igång där flera delmål uppnåtts, så när som på delmålet att utveckla preventivmedelsrådgivningen för unga kvinnor i åldern 25-30 år. Däremot har ungdomsmottagningens preventivmedelsrådgivning utvidgats. När det gäller huvudmålet att minska antalet aborter till länsnivå inom Hägerstens församling kommenteras detta längre fram i detta kapitel.

Lokalt utvecklingsarbete

Här följer de intervjuades utsagor om de effekter som projektet fått. Dessa utsagor relateras till den teoretiska ansats som presenteras i inledningen.

Hur fungerar i praktiken de ledstjärnor för lokalt arbete som anges i *Sex i praktiken*?

Lafa har genom arbetet i Aspudden velat testa metoder och samverkansformer för lokalt utvecklingsarbete i frågor som rör sexualitet och samlevnad (Neves Ekman, Juvall, Mobrandt, 1998).

Delaktighet

Lafa har sökt så bred samverkan som möjligt med förutsättningen att de som deltar i sex- och samlevnadsgruppen måste göra det av egen motivation.

Ungdomarnas delaktighet har ökat i och med att deras egna frågor lyfts fram i sex- och samlevnadsundervisningen. Metoderna har också genom åren blivit mer elevaktiva, även om en hel del återstår. Olika yrkesgrupper har inbjudits att delta i Sex- och samlevnadsgruppen varav en del har antagit inbjudan, andra inte.

Tid

En av slutsatserna av Aspudden-projektet är att det är viktigt att tid avsätts för reflektion kring vad man vill åstadkomma i sex- och samlevnadsarbetet. Ett exempel på detta är Spindelgruppen och de lokala utbildningarna i grupp- och samtalsmetodik. Tidsaspekten rör också själva organisationen av arbetet. Lärarna har haft svårt att delta i Sex- och samlevnadsgruppens möten eftersom dessa ägt rum på dagtid då lärare har svårt att komma ifrån. På grund av att det varit flera rektorsbyten inom Aspuddens skola har inte heller rektor prioriterat området under det senaste året och därmed inte avsatt tid för reflekterande samtal. Projektet visar också att det krävs tid för att genomföra förändringar.

Långsiktighet

»Processer tar tid och man måste stå ut«, säger Thérèse Juvall, Lafa, i intervjun. Det krävs en uthållighet speciellt när olika yrkesgrupper skall komma samman och börja samverka. Beslutsfattare bör också förstå att processer tar tid och behöver stöd av beslutsfattarna.

Samverkan

Ökad samverkan, dvs att man arbetar kring en gemensam idé, har varit en av de mest centrala effekterna av projektet. Lafa har här varit ett viktigt nav, dels genom att vara en brobyggare mellan olika verksamheter, dels genom att stödja personal som velat ha förändring, men också genom att komma med idéer till utveckling.

En viktig roll för att driva på förändringen har ungdomsmottagningen haft, dels genom att ge handledning kring gruppsamtal, dels genom att aktivt arbeta i skolan med olika grupper av elever.

Stöd och kompetensutveckling

Stödet från chefer (rektor, stadsdelsförvaltning) har många gånger uteblivit. Lafa har här haft en ställföreträdande chefsfunktion när det gäller att ge stöd och bekräfta att de som arbetar faktiskt gör ett viktigt och bra arbete. Det politiska mandatet genom Sex- och samlevnadsgruppen har också varit ett stöd för att sanktionera idén om projektet.

När det gäller kompetensutveckling har Lafa erbjudit sådan genom sitt ordinarie kursutbud. En del av den berörda personalen har vidareutbildat sig. För att nå så många som möjligt av personalen har Lafa anordnat träffar kring olika teman på kvällstid, vilket varit en framgångsrik metod.

Hur har balansen varit i projektet mellan preventivmedelsrådgivning, utbildning av personal och insatser riktade till allmänheten?

Den svaga länken i Aspudden när det gäller preventivmedelsrådgivningen har varit att nå kvinnor över 24 år. Den utveckling av rådgivningen som sattes upp som delmål i projektets inledning har inte kunnat fullföljas.

Preventivmedelsrådgivning har även varit en svårighet i tidigare projekt i sexualitet och samlevnad. Som exempel lades en preventivmedelsmottagning ned mitt under ett pågående abortförebyggande projekt på Södermalm i Stockholm (Gunnarskog & Holmgren, 1998). Lafa har inom »Solna-projektet« gjort en särskild satsning på en utvecklad preventivmedelsrådgivning. Det innebar utbildning av personalen för att höja kvalitén på rådgivningen. Det innebar också utökad läkartid, extra tid för varje patientbesök etc. Antalet tider för rådgivning utökades betydligt och mottagningstiderna anpassades efter patienternas önskemål. Även telefontiderna utökades. Resultatet blev att aborterna i Solna hölls på en lägre nivå än övriga delar av Stockholms läns landsting (Lafa, 1993).

Flera faktorer påverkar ett aborttal men erfarenheterna visar tydligt att rådgivningen är en central del i ett abortförebyggande arbete. Kvalitén på rådgivningen är viktig liksom tillgängligheten. I det ovan nämnda projektet på Södermalm i Stockholm föreslog man i slutrapporten att preventivmedelsråd-

givning, speciellt i storstaden, borde skiljas från mödrahälsovårdens föräldraförberedelser. »*En satsning på det ena medför att det andra ägnas mindre tid*« skriver man i rapporten. Det krävs en specifik uppföljning av preventivmedelsrådgivningen, det är annars lätt att denna fråga kommer vid sidan om om man stöter på motstånd från huvudmännen.

Någon gemensam utbildning av berörd personal i området har inte genomförts. De har dock erbjudits och informerats om Lafas kursutbud och flera lärare har deltagit i utbildningar. Kostnader för vikarier och ett ringa utbildningsanslag har hämmat skolans och fritidsgårdarnas möjlighet att vidareutbilda sig. Informationen till allmänheten har framför allt bestått av individuell rådgivning och upplysning till ungdomar via ungdomsmottagningen samt upplysning till ungdomar i skolan. Upplysning via fritidsgårdarna är ett arbete i sin linda men kommer med all säkerhet att utvecklas.

Hur ser resursmobiliseringen ut i projektet?

I den tidigare redovisade triangeln finns den lokala mobiliseringen (hörn 1) med all personal vid ungdomsmottagning, fritidsgårdar, skola m fl. Här finns inom t ex skolan en intern hierarki, där å ena sidan rektors sanktionering är avgörande för om skolans personal kan gå utbildning, delta i möten etc. Men en del nyskapande sker å andra sidan just för att personalen ändå satsar trots att resurserna är otillräckliga. »*De anställda måste på något sätt bestämma sig om de skall fortsätta att utveckla sitt arbete eller klaga över att rektorn inte engagerar sig*«, påpekade organisationskonsulten Marianne Victorin. Inom skolan var flera i personalen mycket engagerade och litade på varandra tillräckligt för att man skulle kunna göra något tillsammans.

Personalen vid fritidsgårdarna har inte mobiliserats i samma utsträckning, vilket delvis kan hänga samman med att de inte har hittat sin funktion i den lokala Sex- och samlevnadsgruppen. Fritidsgårdspersonalen är dock på gång, förmodligen för att de blev motiverade vid den utbildningskväll som arrangerades av Lafa. Den lokala resursmobiliseringen befinner sig således i en process där cirkelarna vidgas alltmer och genom att fler lärare i Aspuddens skola har engagerats. Även Blommensbergsskolan och Brännkyrka gymnasium är på väg att införlivas i arbetet.

Hörn 2 i triangeln är det stöd man får från politiker och tjänstemän inom den offentliga sektorn. I Sex- och samlevnadsgruppen finns det viktiga politiska mandatet. Från sjukvårdsområdet har det hela tiden funnits ett stöd, både

från politiker och tjänstemän. Sjukvårdsområdet har också givit projektet ekonomiskt bidrag under hela projekttiden. Från stadsdelens sida är dock stödet svagare. Representanter för stadsdelsnämnden kommer t ex inte på Sex- och samlevnadsgruppens möten och förefaller ha svårt att se betydelsen av ungdomsmottagningens utvecklade roll gentemot skolan. I och med att den ena kuratorn inte fick fortsätta det hälsofrämjande arbetet ställs gruppinriktat arbete mot individinriktat. Den roll som kommunen/stadsdelen bör ha i ett utvecklingsprojekt är att initiera, inspirera, stötta, samordna, bistå och ge feedback (Almås, 1985). Stadsdelsförvaltningen var med och initierade men har sedan släppt sitt ansvar. Lafa har istället alltmer fått ta på sig rollen att vara brobyggare mellan olika lokala verksamheter samt att vara idégivare och stödjure.

Hörn 3 slutligen står för den externa stimulansen, vilket inte alltid behöver betyda att inspiration hämtas utifrån. Det kan lika gärna vara via det kollegiala samtalet inom skolan, där personalen tar del av varandras erfarenheter, men också den stimulans som samverkan med andra innebär. Det kollegiala samtalet har ökat kring sex- och samlevnadsfrågorna även om mycket återstår att göra. Lafa har tillfört extern stimulans, dels genom synpunkter och nya perspektiv, dels genom att erbjuda föreläsare och utbildningar.

Vad innebär samarbete och samverkan mellan olika professionella i ett område. Hur får man igång en samverkan, som är mer än ett ytligt samarbete? Hur kan en ungdomsmottagning utveckla sitt arbete gentemot olika samarbetspartner såsom skola och fritidsverksamhet?

Styrkan i utvecklingsarbetet är den grund som lagts i samverkansarbetet och som man kan dra nytta av när nya skolor införlivas. Svårigheten är att samverkan måste återerövas med jämna mellanrum. Bildandet av den sk Spindelgruppen var en viktig orsak till att samverkan fördjupades. I gruppen gavs reella möjligheter att reflektera över varandras verksamheter och det fanns möjligheter till att i djupare mening dela och inte bara utbyta erfarenheter.

Samverkan går i vågor. Ibland tror man sig vara överens, medan man i praktiken inte är det. Å ena sidan klarar sig skolan numera själv under Kärleksveckan genom det stöd i bland annat samtalsmetodik som de fått via ungdomsmottagningen. Lärarna ger exempel på hur de numera klarar sex- och samlevnadsundervisningen själva från att tidigare ofta behövt stöd och hjälp.

Å andra sidan menar några att visserligen klarar vi oss själva, men det vore roligt för eleverna med omväxling, »oss ser de ju jämt.« Man kan således fråga sig om samverkan går ut på att lära sig så pass mycket av varandra att man klarar sig själv, eller om man ser att man har olika kompetenser och därför kan tillföra olika saker.

Flera skolor har en tendens att vilja sluta sig, att stänga sin dörr och säga att det här klarar vi själva. Aspuddens skola har emellertid öppnat sig för samarbete och vill också ha ungdomsmottagningens stöd och hjälp när de haft problem med klasser. Genom ungdomsmottagningens arbete i de »stökiga» klasserna har ett ömsesidigt förtroende vuxit fram. De manliga lärarna uttrycker också behov av stöd genom fortsatt handledning hos ungdomsmottagningen.

Ser vi till den samordnande funktionen har ungdomsmottagningen varit ett viktigt nav i nära samverkan med Lafa för att samordna och stötta olika verksamheter. Det behövs en samlande kraft som inbjuder, skriver och informerar. I skolan har kuratorn fungerat som intern samordnare. I varje utvecklingsarbete behöver det finnas någon som ansvarar mot uppdragsgivaren. För att en varaktig samverkan skall kunna utvecklas är det nödvändigt att gruppen har politiskt mandat eller mandat från chefer. Detta har i Aspudden börjat brista och mandatet behöver därför på nytt återerövas.

Hur kan personalen aktiveras? Hur bör Lafa som regionalt organ förhålla sig i utvecklingsprocessen?

På många sätt har arbetet med sexualitet och samlevnad i Aspudden varit en process som initierats lokalt. Politikerna har lyssnat på de önskemål som formulerats av de professionella i området. Ofta används lite slarvigt ordet process, där processen lika gärna kan ha varit bestämd från början och ålagts lokala krafter som inte varit delaktiga. Så är det inte i det här fallet. Med tålamod och entusiasm har arbetet pågått och pågår fortfarande.

I ett projekt som detta gäller det att ha tilltro till andras kompetens och ha is i magen när man tycker att processen klingat av och det går trögt. Detta verkar Lafa, enligt de intervjuades utsagor, ha levt upp till. Lafas roll har varit att aktivt lyssna till vad de lokala krafterna vill och sedan ge stöd antingen genom handledning eller möjlighet till utbildning och annat stöd.

För att verkligen kunna arbeta »nerifrån och upp» krävs personer som kan företräda gruppen. Det innebär att både vara en i gruppen och en för gruppen

och att kunna se behov före gruppen och att medvetandegöra och känslomässigt beröra. Risken i förändringsarbete inom lokalt begränsade områden är att man blir för mycket en »insider« och hemmablind och inte kan tänka i nya banor (Nilsson, 1996). Lafa har därför haft en viktig roll som »outsider« genom att vara en del av gruppen och också vara något före och utanför gruppen.

Hur har skolans undervisning i sexualitet och samlevnad förändrats med tanke på innehåll, arbetssätt, lärares engagemang etc?

Kärleksveckans innehåll och arbetssätt har analyserats i relation till de perspektiv som presenteras i Skolverkets kvalitetsgranskning år 1999 (Skolverket, rapport nr 180: 2000).

Perspektiven

Elevperspektivet är idag betydligt mer framträdande än för fyra år sedan även om elevernas resurser skulle kunna användas mer, både i planering och uppföljning av Kärleksveckan. Två representanter från varje klass är numera med och planlägger veckan. När planeringen av den första Kärleksveckan startade var inga elever med. Numera tas stor hänsyn till de synpunkter som eleverna framför. Således har det blivit mer tid för samtal. Av ungdomars röster kan man dock utläsa att vissa inslag har valts av de vuxna som inte riktigt kunna tillvarata ungdomars liv och erfarenheter. Elevperspektivet försöker man tillgodose genom att eleverna formulerar frågor inför varje pass. Förhoppningsvis skall eleverna få mer ansvar och inflytande både vid genomförandet och vid för- och efterarbetet.

Arbetssättet har gått från att informera till att reflektera. Utbildningen i samtalsmetodik, men också annan utbildning, har säkerligen påverkat och gett ökad trygghet i yrkesrollen. Det framgår tydligt av programmet för den senaste Kärleksveckan (se bilaga 2). Den innehåller – förutom diskussioner och samtal i helklass – två stycken 80 minuters block med samtal. Nytt för i år är att klasserna blandas, vilket ger möjlighet till nya möten mellan elever. Det positiva och främjande perspektivet dominerar istället för ett innehåll inriktat på risker och problem. Lärarna försöker ha ett främjande perspektiv som stärker och utgår från ett växande snarare än från problem. Kärleksveckan har alltmer utgått från samlevnadens och sexualitetens positiva sidor. Sexualitet, identitet och kön är intimt sammankopplade och detta tydliggörs framför allt i det tema

som ungdomsmottagningen tar upp med eleverna i nian–kallat » Kropp, lust, sex och kön«.

När det gäller särskild uppmärksamhet på flickor respektive pojkar finns en medvetenhet om behovet av att nå pojkarna, framför allt hos de manliga lärarna vars engagemang har ökat under det senaste åren. Inte endast flickorna, utan även pojkarna kan ha bräcklig självkänsla. Flickorna är inte alltid viljelösa eller »offer», snarare verkar det som om projektet har gett dem ökad kraft genom uppmärksamhet och bekräftelse.

Sex- och samlevnadsundervisningen har fram till våren 2000 i stort sett utövats av kvinnliga lärare. Männen har inte i någon högre grad deltagit eller bidragit med manliga perspektiv. Den senaste Kärleksveckan våren 2000 visar emellertid att männen nu börjar hitta sitt eget sätt att arbeta på och vill få stöd med handledning från den manliga kuratorn vid ungdomsmottagningen. Projektet är inne i en process där de manliga lärarna reflekterar kring vilken kompetens som pojkarna kan behöva utveckla kring sexualitet, samlevnad och jämställdhet.

Rektors styrning

Aspuddens skola har sedan år 1996 haft tre rektorsbyten. Vad som hänt under de fyra åren är att rektors styrning har försvagats. Från att rektor aktivt har deltagit är kunskapsområdet sexualitet och samlevnad av efterföljande rektorer diffust delegerat. Undervisningen bärs upp av engagerade lärare och elevvårdspersonal samt av ungdomsmottagningen. »Vi har tjatat som galningar på skolledningen för att få in det här ordentligt i skolan. Vi har ju tagit upp det enormt mycket, men vi får inget utrymme. Vi får skrapa med foten för att det ska få fortsätta«, sa en lärare på utvärderingsdagen. Samtidigt står det tydligt i läroplanen att rektor har ett övergripande ansvar för ämnesövergripande kunskapsområden som sex och samlevnad, tobak, alkohol, narkotika, jämställdhet etc. Den tillförordnade rektorn menar att han har delegerat uppgiften, men det råder oklarheter om vem som egentligen bär ansvaret. Är det läraren som lägger scheman, kuratorn eller hela planeringsgruppen för Kärleksveckan?

Några mål för skolans sex- och samlevnadsarbete har inte arbetats fram. De mål och medel som finns är de som Sex- och samlevnadsgruppen och Spindelgruppen utformat och som delvis ligger till grund för upplägget. Skolan når genom sin Kärleksvecka alla elever i nionde årskursen. Att alla elever skall få en god och varierad sexualundervisning är en viktig del i läroplanens strävan

efter likvärdighet. När det gäller utvärdering och dokumentation utvärderas Kärleksveckan endast muntligt av varje lärare i klassen och inte utifrån en för skolan gemensam mall. Någon skriftlig dokumentation om vad eleverna tycker finns inte.

Den stora förändringen är att många fler lärare inom skolan nu är engagerade i sex- och samlevnadsarbetet. Lärarna menar att sexualitet och samlevnad genomsyrar arbetet på skolan på ett helt annat sätt än tidigare. Nu är minst ett femtontal lärare engagerade mot tidigare tre. En skolsköterska och en kurator deltar också. Det gör att de numera kan hitta ledare för samtalsgrupperna inom skolan, samtidigt som man för elevernas skull också engagerar folk utifrån. I förändringsarbete kan man alltid ställa frågan om den förändring som skett är knuten till person eller till system. På utvärderingsdagen konstaterade lärargruppen att Kärleksveckan har blivit något som tillhör skolan och inte längre ägs av enskilda lärare. Skulle en aktiv lärare försvinna kommer Kärleksveckan ändå att finnas kvar. Eller som en lärare uttrycker vid utvärderingsdagen: *» Vi har en modell nu, så det är inte avhängigt vem som jobbar«.*

Enligt läroplanen skall kunskapsområdet sexualitet och samlevnad vara ett ämnesövergripande område, vilket innebär att frågor kan tas upp i en rad olika ämnen som svenska, samhällskunskap, bild/musik, religion, historia etc. Hur pass mycket detta görs i Aspudden är svårt att bedöma, men det verkar som om det ämnesövergripande arbetet inom skolan har utvecklats genom åren.

6. Slutkommentarer

Är huvudmålet realistiskt?

Kan man dra några slutsatser om effekten av ett lokalt sex- och samlevnadsprojekt utifrån effekterna på aborttalen? Erfarenheterna visar att man bör vara försiktig med att dra sådana slutsatser av olika skäl. En av anledningarna till att Sex- och samlevnadsgruppen startades i Hägerstens församling var att aborttalen var högre i Hägersten än i länet i övrigt. Först år 2000 var aborttalet i åldersgruppen 15-19 år lägre än i övriga länet, 21.2 i jämförelse med länets 25.4. I åldersgruppen 20-24 år var motsvarande siffror för år 2000 31.3 i jämförelse med länets 34.7.

Projektet har emellertid koncentrerats till Aspudden och berör därför inte hela Hägerstens församling. Huvudmålsättningen borde därför för tydlighetens skull ha ändrats. Det finns ingen tillgänglig statistik som avgränsar antalet aborter till enbart Aspudden. Sådan statistik skulle, om den fanns, sannolikt vara svår att dra slutsatser från, eftersom det totala antalet aborter blir färre och statistiska slumpvariationer blir ännu tydligare. Målsättningen som politikerna satte upp var att få ned antalet aborter inom Hägerstens församling till en viss nivå. För att få projektet att gälla hela Hägerstens församling borde mer resurser ha avsatts. Likaså borde preventivmedelsrådgivningen inom mödrhälsovårdens ram ha förstärkts för att utgöra en viktig del i det abortförebyggande arbetet. Det handlar inte endast om kvantitet utan också rådgivningens kvalitet.

Balansen mellan förebygga och främja

Det politiska engagemanget uttalades i målsättningen som sänkta aborttal. Att minska antalet aborter är emellertid ett negativt formulerat mål. Man skulle kunna uttrycka det på ett mer främjande sätt. Att barn skall födas önskade är ett positivt uttryckt mål, som de flesta politiker ansluter sig till. Detta kan åstadkommas antingen genom förebyggande åtgärder som leder till att fler använder preventivmedel, eller genom en abort. Abort är en rättighet men det kan finnas en risk att ett projekt med ett uttalat mål att sänka antalet aborter kan leda till en moralisering över dem som gör abort. För att förebygga sexuellt överförda sjukdomar och oönskade graviditeter behöver man uppmärksamma risker och problem. Det behövs ett innehåll som främjar och stärker det friska hos individen. Det stärker självkänslan och förmågan att fatta egna beslut och

leder till att man känner sig värdefull. Att känna sig värdefull är en viktig grund för att kunna skydda sig med t ex preventivmedel.

Arbetet med sexualitet och samlevnad fokuserar inte enbart risker eller sjukdomar utan är snarare ett stöd för ett växande i den sköra tonårstiden. Eller som psykoanalytikern Inga Sylvander skriver i sin bok »Identitetsutveckling«: *»Tonåringens inre balans är så ömtålig...Det är därför viktigt att arbeta med de 'friska' sidorna i den unges personlighet. Tonåringen har själv ett stort behov av att tala om det som är bra, om det som lyckas«* (Sylvander, 1983). Det är stödet till ungdomar som är gemensam grundidé i samverkan i Aspudden.

Ett förebyggande och främjande perspektiv kan därför gå hand i hand. Frågan är vilket som är huvudsaken – att förebygga aborter eller att främja goda relationer och att ge både flickor och pojkar möjlighet att integrera sexualiteten som en god kraft i sig.

Reflektion nödvändig

Den latinamerikanske pedagogen Paulo Freire säger att *»Det är när människor börjar reflektera över sin egen dagliga erfarenhet som lärande processer kan starta«*. Freires ord sammanfattar till stora delar den process som pågått i Aspudden (Freire, 1978). Alltfler har börjat reflektera över sin dagliga verksamhet vilket är nödvändigt för att utveckling skall kunna ske. Man måste tänka tillsammans med andra för att öka sin förståelse. Förståelse av uppdraget och den egna rollen i detta kräver tid för reflektion. *»Att organisera möten är en ledningssak, att ta till sig och dela med sig av kunskap och erfarenhet är allas sak«*, skrivs i en bok om kvalitetstänkande i skolan (Eriksson, 1998). Det är således rektors ansvar att ge tid för reflektion, men sedan måste all personal dela med sig och vilja samverka. I Aspudden har dessutom idén varit att öppna skolan mot samhället, varför ungdomsmottagningen har fått en betydelsefull roll i utvecklingsarbetet.

Ett bredare folkhälsoperspektiv

Skolverkets kvalitetsgranskning av sex- och samlevnadsundervisningen visade bland annat att de lärare som hade en rik och varierad undervisning tyckte att de fick bättre kontakt med eleverna och utvecklade sitt eget arbetssätt inom andra ämnen. I Skolverkets strategier för att utveckla arbetet med värdegrunden framhävs samtalet som mycket betydelsefullt. Samtalet, som inte enbart rymmer diskussion utan också verklig dialog, är något som skall genom-

syra allt lärande i skolan. Att barn och ungdomar känner sig trygga och värdefulla i skolan gynnar säkerligen även andra folkhälsofrågor såsom minskat alkohol- och tobaksbruk. Det går därför inte att arbeta med olika hälsofrågor i skolan om man inte tar hänsyn till barns och tonåringars hela livssammanhang. Frågor som rör sexualitet, jämställdhet och relationer kan sägas stå för de psykiska och sociala aspekterna på hälsa och blir därför en viktig del i allt hälsoarbete. Ett sådant arbete har självklart betydelsefulla effekter. Det kan vara alltifrån att förbättra relationer mellan människor, verka för ökad jämställdhet mellan könen, förbättra samspelet mellan flickor och pojkar inom en skola till att ge möjlighet till samtal mellan vuxna och unga om livsfrågor.

Den framtida utmaningen för Aspuddens skola är att fortsätta utvecklingsarbetet så att fler lärare blir involverade men också att se sex- och samlevnadsundervisningen som ett sätt att utveckla skolans värdegrund. För att detta skall kunna ske är förhoppningen att den nytillsatte rektorn utövar den styrning som läroplanen så klart uttrycker.

Stadsdelsförvaltningen och sjukvårdsområdet

Arbetet med »Aspudden-projektet« visar på betydelsen av att huvudmännen regelbundet deltar i ett samverkansprojekt som detta. Avståndet mellan huvudmännen och de professionella kan annars bli stort och förändringar kan genomföras som strider mot projektets grundtanke. För att ta tillvara de resultat som hittills uppnåtts är det därför betydelsefullt att huvudmännen och personalen i verksamheterna i området träffas för att reflektera över mål, innehåll och arbetssätt. Sex- och samlevnadsgruppen kan eventuellt ombildas till ett bredare nätverk, en påtryckargrupp, för att den process som startat skall vidareutvecklas ytterligare.

Lafas lokala arbete

Folkhälsoarbete har ofta kännetecknats av ett uppifrån kommande »budskap« som åläggs befolkningen. Lafa har från regional nivå hittat ett sätt att arbeta »nerifrån och upp« och har balanserat ett lyssnande med att inspirera och komma med nya perspektiv. Denna balansgång inom hälsoarbetet är något som flera andra hälsoprogram på regional nivå skulle kunna ta till sig och inspireras av.

Att lita till de lokala resursernas kraft att skapa något nytt är ett framtida arbetssätt regionalt. Samtidigt har vi i intervjuerna sett betydelsen av att någon

utifrån inspirerar och engagerar och är brobyggare mellan olika verksamheter. Detta är en nyckelfunktion för att få till stånd reell samverkan.

Samtalet och dialogen som arbetsmetod bör användas som pedagogiskt instrument i all undervisning. Det visar flera nya strategidokument kring skolan som Skolverket tagit fram (Skolverket, 2000; Nilsson 1999; Zackari & Modigh, 2000). Det är intressant att se att samtalet som metod inom projektet har inspirerats av arbetet med sexualitet och samlevnad. Ungdomsmottagningen har av Lafa blivit styrkt i detta arbetssätt och därmed kunnat fortbilda och handleda lärarna i samtalsmetodik.

Slutligen

Trots beskurna resurser inom skolan och ringa medel inom primärvård och ungdomsmottagning, och trots många gånger ringa stöd och bekräftelse från personalens chefer, pågår ett ständigt omsorgsarbete kring barnen och tonåringarna.

Det långsiktiga arbete som påbörjats inom Hägerstens församling skall bli spännande att studera vidare. Två citat från kurator Karin Enqvist vid ungdomsmottagningen och Thérèse Juvall från Lafa får avsluta denna rapport.

»Tänk om någon sagt hej till mig när jag gick i sjuan...Det här som är i det lilla, det är stort. Det överaskas jag av hela tiden. Ibland anstränger vi oss så mycket men det finns enkla saker som är så oerhört viktiga i vardagen och som vi kan missa. Att bli sedd och bekräftad – det är till den punkt vi kommer hela tiden.«

Karin Enqvist

»Man blir aldrig klar. Vi jobbar med människor, med processer som skall förändras. Då blir man aldrig riktigt klar, detta arbete måste ständigt få leva.«

Thérèse Juvall

7. Referenslista

ALMÅS, R. (1985)

Evaluering av lokalt utvecklingsarbete.

IFIM Bygdeforskning, Trondheim.

IRONNBY, A. (1995)

Den lokala kraften. Människor i utvecklingsarbete.

Liber Utbildning.

BING V. (1997)

Morötter och maskrosor.

Om uppväxtvillkor och förebyggande sociala tjänster.

Folkhälsosekretariatet, Göteborg och Folkhälsoinstitutet.

Det goda samtalet. Skolverket 2000.

ERIKSSON, M. (1998)

Kvalitetstänkande skola.

GME Förlag AB.

FREIRE, P. (1978)

Pedagogik för förtryckta.

Falköping.

Förslag till abortförebyggande program. *Att samordna insatser som rör sexualiteten.* Socialstyrelsen 1990.

GUNNARSKOG E, HOLMGREN C (1988)

Sex och samlevnad på Söder. Slutrapport från projektet om sexualitet och samlevnad på söder i Stockholm.

GUMMESSON ET AL. (1992)

Samverkan för utveckling.

Allmänna Förlaget, Stockholm.

Läroplanen. Lpo 1994. Skolverket

MODIGH, F. (2000)

En temabild om värdegrunden. Med demokrati som uppdrag.
Skolverket.

NEVES EKMAN G, JUVALL T, MOBRANDT L. (1998)

Sex i praktiken. Om lokalt hälsofrämjande arbete med sexualitet och samlevnad. Lafa, Stockholms läns landsting.

Nationella kvalitetsgranskningar 1999. Skolors arbete mot mobbning och annan kränkande behandling, sex- och samlevnadsundervisningen, undervisningen om tobak, alkohol och andra droger.
Skolverkets rapport nr 180. Liber Förlag 2000.

NILSSON A. (1981)

Att arbeta med sex och samlevnad. Handbok i abortförebyggande arbete.
Liber förlag.

NILSSON A. (1999)

»*Man vet inte var trappstegen är i livet*»...
Ett referensmaterial om tobak, alkohol och narkotika.
Skolverket. Liber Förlag.

NILSSON A, OLSSON H, SUNDSTRÖM K. (1977)

Försöksverksamhet med sex och samlevnad på Gotland 1973-1976.
H-rapport nr 1, Socialstyrelsen.

NILSSON A. (1998)

Att främja kvinnors hälsa. Ett diskussionsunderlag
utifrån femton ohälsområden.
Yrkesmedicinska enheten, Karolinska institutet.

NILSSON A. (1996)

Vad kan glesbygden lära storstan? I antologin »Bidrag genom arbete«.
Storstadskommittén. SOU 1996:151.

Sex och samlevnadsprojektet i Jämtlands län. En slutrapport.
Jämtlands läns landsting 1985.

Preventivmedelsrådgivning i praktiken.

Rapport från ett projekt i Solna.

Metod; Skriftserie 4. Landstinget förebygger aids 1993.

STARRIN, B. (1997)

Empowerment som tankemodell. Ur Frigörade kraft.

Empowerment som model i skola, omsorg och arbetsliv.

Gothia.

SUNDELL K.

Dokumentation: Föreläsning »Samverkan kring barn i riskzon» av

Knut Sundell, forskningsledare vid Forsknings- och utvecklingsbyrån,

Socialförvaltningen, Stockholm.

ZACKARI, G., MODIGH, F. (2000)

Värdegrundsboken. Om samtal för demokrati i skolan.

Regeringskansliet.

Bilaga 1.

Frågor som ställdes till deltagarna på utvärderingsdagen (framför allt lärare och elevvårdspersonal på Aspuddens skola)

Om målen–förändring över tid

Tycker ni att projektets målsättning förändrats under resans gång?

Har ni t ex hittat nya saker som ni vill utveckla?

Har ni haft ett eget mål, kanske en egen ambition, som ni velat uppnå.
Försök beskriva detta.

Har er målsättning stämt med t ex de aktiva politikerna inom projektet
(och är denna tydlig?) Finns konkurrerande mål?

Vad är era tankar kring »abortprojektet»?

Om sex- och samlevnadsundervisningen i skolan – innehåll och arbetssätt

Har innehållet i sex- och samlevnadsundervisningen förändrats
över tid – och i så fall hur? Försök att punkta ned. Andra perspektiv?
Andra teman?

Om ert arbete

Kan ni beskriva några förändringar ni märkt i ert arbete under projektiden.
Positiva och negativa. Försök beskriva förändring i innehåll och arbetssätt.

Vad tror ni att barn och ungdomar tycker om ert arbete?

Kan ni ge några bilder.

Om resultaten

Om ni skulle ta fram de tre mest viktiga resultaten av projektet – utifrån
ert eget arbete – vad skulle de bli? Vad har blivit annorlunda?

Finns det reservation mot projektet? Kritik? Hur ser dessa ut och
hur förhåller ni er till dessa?

Om rapporten

Vad har ni för synpunkter på rapportens utformning? Vad tycker ni är
viktigt att lyfta fram? Hur skulle ni vilja att den skrevs? Vem skall läsa den?

Bilaga 2.

Kärleksveckan våren 2000

Den kärleksvecka som ägde rum inom ramen för sex- och samlevnadsundervisningen i Aspuddens skola våren 2000 löpte under två veckor med följande program:

Dag 1

- Inledning tre veckor före Kärleksveckan.
- Teater/cabaré om kärlek, relationer etc.
- Uppföljning av teatern i helklass 1-2 timmar.

Dag 2

- Föreläsning av Gisela Helmius, barnmorska, forskare, anställd på Lafa.
- Uppföljning av föreläsningen. Gruppen diskuterar vilka namn de har på sitt eget kön; hur orden används i olika situationer, i klassen, mellan lärare/elev, mellan kamrater, mellan kön etc. Detta år i helklass pga schematekniska problem (tidigare pojk- och flickgrupper).
- Olika värderingsövningar på önskemål från eleverna.

Dag 3

- Samtalsgrupper, flick- resp pojkgrupper; 8 elever och en vuxen. Ungdomssamtalare från RFSU håller i dessa samtal. Tidigare har man först haft enkönade grupper, därefter blandade. Flickor tycker om blandade grupper men inte pojkarna. Eleverna arbetar med en ordlista med olika ord som har anknytning till sexualitet och samlevnad (t ex fallos). De arbetar i grupp och tar reda på vad orden betyder.
- Biologipass uppdelade i flick- och pojkgrupper; tyngdpunkten lagd på anatomi. De arbetar själva och visar vad de redan kan.

Dag 4

- Redovisning av ordlistan. De sitter i grupper om fyra, så de får vart fjärde ord. De berättar själva om orden. Samling i helklass.
- Biologi, med fokus på preventivmedel och könssjukdomar (flick- resp pojkgrupper). Passet bygger på deras egna frågor.
- Grupparbete kring könssjukdomar, som de därefter redovisar för varandra.
- Skapande verksamhet i 80 minuter, bild, trä/metall, idrott, musik mm.

Dag 5

- „ Svenska, halv dag. Arbetar med texter som eventuellt också dramatiseras. Resten av dagen vanliga lektioner.

Dag 6

- „ Besök av RFSL med två informatörer per klass. Förra året enkönade grupper, men i år av olika schematekniska skäl i helklass. Därefter samtalsgrupper med skolpersonal och diakoner från kyrkan som samtalsledare. Två vuxna per 8 elever.

Efter samtalsgrupperna möjlighet till skapande verkstad (frivilligt, men många elever brukar vilja detta)

Dag 7

- „ Vernissage av collage, teckningar, målningar. Visning av kortfilmer gjorda av elever, där flickor spelar pojkar och vice versa.
- „ Avslutning, kärlekslunch.

Iskriftserien har tidigare utgivits:

LAFÄ 1:98 FOU

Sex- och samlevnadsundervisning i grundskolan i Stockholms län

Komplement till Folkhälsoinstitutets enkätstudie från landets mellan- och högstadieskolor.

LAFÄ 2:98

En stor stark

Ett metodutvecklingsprojekt på fem högstadieskolor i Stockholms län för att engagera män i sex- och samlevnadsundervisningen, våren 1995 till hösten 1997.

LAFÄ 3:98

Lafa tio år

Jubileumsföreläsningar om sexualteori.

LAFÄ 4:98 FOU

Sexo completo

Sexuell praktik, samlevnadsformer och attityder till hiv bland latinamerikanska män i Stockholm som har sex med män.

LAFÄ 1:99 FOU

Sexpartner

En kvantitativ studie baserad på 1996 års sexualvaneundersökning.

LAFÄ 2:99 FOU

Kvinnoliv i ett folkhälsoperspektiv

Om sexualitet, reproduktion och hälsa.

LAFÄ 3:99

SESAM

Framväxten av sex- och samlevnads-mottagningar i Stockholms läns landsting.

LAFÄ 4:99

Inga stormar än...

Rapport från ett sex- och samlevnadsprojekt bland studenter i Stockholms län.

LAFÄ 1:2000

Det är samma hormoner

Ett sex- och samlevnadsprojekt för invandrarelever med begränsade svensk-kunskaper.

LAFÄ 2:2000 FOU

Projekt 13

Kunskapsutveckling inom området prevention, sexualitet och samlevnad. Ett biståndsarbete i två stadsdelar i S:t Petersburg med Landstinget förebygger aids/LAFÄ som primus motor.

LAFÄ 1:2001 FOU

Njutningssökande livsstil eller kärlekskrav?

Om kön, alkohol och attityder till sexualitet.

LAFÄ 2:2001 FOU

Följ Tråden!

En studie av handboken Röda trådens användning och funktion i sex- och samlevnadsarbetet.

LAFÄ 3:2001 FOU

Kunskapens villkor

En studie om invandrade kvinnors kunskaper om kroppen.

Lafa har genom ett samverkansprojekt i stadsdelen Aspudden i Stockholm velat hitta metoder och samverkansformer för lokalt hälsofrämjande utvecklingsarbete utifrån ett sex- och samlevnadsperspektiv. Ett syfte med Lafas engagemang har varit att testa de idéer om lokalt arbete som har utvecklats i Lafas skrift "Sex i praktiken". I rapporten beskrivs processen i arbetet och de förändringar som den har lett fram till.